

**Rada Iveković - Biljana Jovanović - Maruša Krese -
Radmila Lazić**

**„SIET DÉLRE, ÉS ÁTMEGY ÉSZAK FELÉ;
KÖRBE-KÖRBE SIET A SZÉL”**

(Prédikátor Salamon könyve)

Az okos elemző, **Rada Iveković** (1945), zágrábi filozófus, indológus és író. Egyike annak az „öt boszorkány”-nak, öt horvát írónőnek, aki ellen a horvát sajtó boszorkányüldözést folytatott nacionalizmusellenessége miatt. 1991 óta Párizsban él, ahol filozófiát tanít. (Öt, a világlátott feminisztát a zágrábi légiriadók idején azzal kecsgettette egyik szomszédasszonya, hogy az óvóhelyen majd keresztretjévényt fejthet.)

A Madonna-szépségű szerb írónő, **Biljana Jovanović** (1953-1996), a csoport legizgágább szabadságharcosa, akinek mind közt a legnyersebb, leglendületesebb a stílusa. Ljubljana-Belgrád és Szkopje közt cikázva tudósítja a többieket az ottani háborúellenes megmozdulásokról, közhangulatról, életről, miközben a helyzet komorodását, a határok merevedését maga is a bőrén tapasztalja. Akárhogy tartja is magát, a háborút végül mégsem képes „megemészteni”, meghal gyomorrákban 43 éves korában.

A Berlinben élő törekény szlovén költő és pszichiáter, **Maruša Krese** (1947), aki Szlovénia elszakadásakor azt kérde: „Quo vadis, Szlovénia?”, mert már látja, hogy a rászakadt függetlenség mi minden rosszat, provinciálist, pökhendi reflexet is előhoz e kis nép tudatalattijából. Úgy érzi, elveszti a gyökereit, a nyelvét, a barátait, mindenét, amivel egy költő egyáltalán rendelkezhet.

A kvartett negyedik tagja a vérbő, csupa szív, a szerb költészet élvonalába tartozó költő, **Radmila Lazić** (1949). Egészségügyi Főiskolát végzett, és ápolónő. A háború alatt is Belgrádban élt. Leveleiben a hátszóiak dühe, aggódása, bánata, tehetetlensége, félelme szólal meg, akik elkeseredetten próbálnak tenni valamit a maguk eszközeivel az eluralkodott örület ellen.

A levelek - illetve faxok - 1991 júniusa és 1992 novembere között végigkövetik az első plitvicei, Borovo Selo-i incidensektől kezdve a délszláv háború kitörését, a „tíznapos” szlovén háborút, Szlovénia és Horvátország elszakadását, a fővárosokban eluralkodó pszichózist, Szarajevó agóniáját, barátaink tragédiáit, a menekülők kálváriáját, és az ellenzéki mozgalmak tevékenységét, a tüntetéseket, népgyűléseket, a diplomáciai huzavonát...mindaddig, míg végül minderre már nem találnak szavakat.

A 125 levelet, és újságcikkeket, naplórészletet, felhívásokat, nyilatkozatokat tartalmazó könyv komor olvasmány. Olyan leveleket próbáltunk összeválogatni belőle, melyek a háborúnak a magánéletre, a mindennapokra, a gondolkodásra gyakorolt hatását mutatják föl. Szólnak az emberi szenvedésről, az illúziók elvesztéséről, a létbizonytalanságról, és mindenekelőtt - a halálról. Szólnak ugyanakkor az együttérzésről és a szeretetről is, ami egyedüli menedékünk az apokalipszis láttán.

Összeállításunkban az írónők levelezésén kívül szerepel még két írás: Jelena Trpković festőművésznő Dubrovnik bombázása idején írott naplója és Mira Furlan, emigrációba kényszerült horvát színésznő nyílt levele. A *Vjetar ide na jug, i obrće se na sjever* („Siet délre, és átmegy észak felé; körbe-körbe siet a szél”) c. könyvet a belgrádi Radio B92 adta ki 1994-ben. Egy rövidített változata megjelent német fordításban is (*Briefe von Frauen über Krieg und Nationalismus*, Edition Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1993.).

1991. június 3.
Priština Berlinnek

Biljana üdvözlét küldi Marušának kétezer kilométerről!

Itt az örült nyár!

Vajon Plitvice, Borovo Selo, Knin, Kijevo - a háború előjátéka? Először a kicsi kis háborúk jönnek, azután egy jó nagy, vagy sok-sok jó nagy? És ki dönti el, hogy melyik jön?

Milošević engedélyezte Šešelj pártját. Šešelj erre aztán „a fiait” rögtön elküldte Horvátországba és Koszovóra, akik a Ravna gorán lefényképezkedtek a zászlajukkal: halálfejes koponya keresztbe rakott csontokkal, a zászló fölött két kokárdás, bozontos fej, meg egy magasba emelt kés. Május tizenötödikén a Szövetségi Parlament előtt ötszázan voltak. Az egyik jelszavuk „szabadság vagy halál”, a másik: „egységet és egyetértést a szerbek között” (kedves szerb nők, szopjátok le jól a szerb férfiakat!) Azon kívül: „békét és Nagy-Szerbiát, de először egyetértést”. Azaz: háborút Nagy-Szerbiáért. Egy Nova Pazova-i fasiszta, egy bizonyos Jović nevű fröccsöntő kisiparos így szónokolt az egybegyűltekhez: „Még ha föl kell is áldoznunk néhány millió szerbet, akkor se tűrhetjük tovább, hogy az országunkban albánok meg horvátok éljenek!” Az UJDI-t¹, a Nemzeti Parasztpártot és a Reformistákat „a szerb nép árulói”-nak kiáltották ki, akikkel ők majd „véresen leszámolnak”. Ebben nem kételkedem. És még hozzátette: „Mindenki, aki azt mondja, hogy bármilyen béke jobb a háborúnál, az a szerbség árulója. Minden háború jobb, mint a hamis béke”. - Ez történik most májusban! Márciusban pedig Splitben ezer ember vett részt a Horvát Ustasa Mozgalom alakuló ülésén, ahol egy bizonyos Marko Baleta kijelentette: „Nekünk független államunk kell, hogy legyen. Bármi áron. Akár gáztett árán is... Ha Horvátország a tét, akkor semmi sem számít...”

Azon kívül márciusban valami Zmago Jelinčič - talán hallottál róla - megalapította a SNS-t, a Szlovén Nemzeti Pártot a fajtiszta szlovének számára (a szlovén nők meg csak szopják le, és szabad idejükben horgoljanak és süssék a tortákat a népvézereknek s a költőknek! Éljenek a szívós szlovén nők, a tisztességes horvát asszonyok, meg a birkatürelmű szerb anyócskák!) A többit nem is sorolom neked: hogy hogy néz ki az úgynevezett VMRO Makedóniában, vagy a SDA extrém szárnya Boszniában... Nem ez a lényeg. A lényeg az, hogy a „dolog” beindult. Csak meg ne fulladjunk ebben az istenverte nép-nemzeti büzben!

Prištinában ma béke-sajtókonferenciát tartottunk. Három nap alatt - mint a régi szép időkben - szerveztünk telefonon egy szimultán találkozót: Jugószerte tizenhét városban ma, június harmadikán déli tizenkét órai kezdettel, több mint száz ember beszélt. Negyven párt képviselője vett rajta részt. Lászlóval² egyik este (telefonon) megbeszéltük, hogy mi is legyen a mottója (Camus): „Ma a béke az egyetlen harc, amit érdemes megvívni.” Előtte van még egy mondat. Néhány okostojás okvetetlenkedett, hogy ez olyan patetikus, és hogy a mi Prištinába való utazásunk, meg az egész, tizenhét városra kiterjedő konferenciánk nem egy nagy durranás. Micsoda naivitás, úgymond. Hát jó. Az élet is ugyanilyen patetikus. És az is, hogy folyton azért küzdesz, hogy *élhess*, egyszerűen az *élet* maga ilyen naív dolog.

Ma pedig: Maliqiéktől gyalog a nyüzsgő Prištinán keresztül az egyetemig. Az egyetem előtt Surroi³ vár, kutyafuttában üdvözljük egymást, és bemegyünk az épületbe (Alisa⁴, Nataša⁵, Zupanc⁶, Borka P.⁷,

¹ UJDI - a Jugoszláv Demokratikus Kezdeményezések Egyesülete. 1989-ben, a többi pártot megelőzően alakult. Székhelyei a köztársasági és tartományi fővárosokban vannak.

² Végel László

³ Veton Surroi, a koszovói Parlamenti Párt elnöke

⁴ Alisa Maliqi, építész, a koszovói feminista mozgalom aktivistája

⁵ Nataša Kandić, szociológus, az UJDI és a Belgrádi Háborúellenes Mozgalom (BHM) tagja, a Polgári Ellenállási Mozgalom (PEM) alapítótagja, a belgrádi *Alapítvány az emberi jogokért* kuratóriumi elnöke

⁶ Miodrag Zupanc, szerb drámaíró, az UJDI, a BHM és a „Belgrádi Kör” tagja, a PEM alapítótagja

⁷ Borka Pavićević, dramaturg, a BHM és a „Belgrádi Kör” tagja, a PEM alapítótagja

Goran C.⁸, Teuta⁹ és én). Ahogy Surroi ott áll, látom, amint idős férfiak lépnek oda hozzá, és homlokukkal megérintik a kezét. Ah, Surroi bég! Az aula színültig tömve fiatal, középkorú és öreg albán férfiakkal. Két-három újságíró, ha van. Rajtunk kívül mindössze ennyi a nő. A vita - mert végül is vita kerekedett belőle - legérdekesebb felszólalója egy széparcú, szőke fiú volt, aki mindannyiunk képébe vágta, hogy már elkéstünk, hogy az események már túlmentek minden lehetséges határon. „Az albánok szemében valamennyi szerb csetnik”, és „számotokra, szerbek számára mi, albánok egytől egyig szeparatisták vagyunk”. A szerb rezsím bebizonyította, hogy nem akar békét, ezért a háború valószínűleg ki fog törni, és már sokkal, de sokkal korábban el kellett volna jönnünk, és ő most egyáltalán nem tudja, minek jöttünk mi egyáltalán Prištinába, hiszen ha valaki, akkor ők, az albánok, már bebizonyították, hogy békét akarnak. Megremegtem a szavai őszinteségétől és hitelességétől. Először Borka válaszolt neki, aztán Zupanc, és én is „égtem a vágytól”, hogy megmondhassam neki: minden szava igaz, gondolkoztam a szavakon, amiket majd mondok, hogy miért is jöttünk... Akkor azonban a mellettem ülő Demaqi rendre utasította a szőke fiút (aki szerintem még tizenhét se volt), először albánul, aztán szerbül is: „ők a vendégeink, mi pedig a házigazdák vagyunk”. Azután, amikor a fiú fölemelkedett, hogy még mondjon valamit, Veton valamit egész halkán elmormogott, és erre mintha elvágta volna - az egész beszélgetés más irányt vett, és elvesztette a jelentőségét.

Az egész találkozáson egyedül a fiú felszólalása kecsegtetett azzal, hogy még lehetséges a párbeszéd. Néhány órával korábban azt mondtam, hogy törődöm is én Szerbiával meg Albániával, illetve az ő nemzeti érdekükkel. És hogy minden nemzeti érdek eleve az egyén érdeke ellen való... Demaqi erre fölugrott, és közbevágott, hogy nem ért egyet velem, mert léteznek jó és rossz nemzeti érdekek, attól függően, hogy a nép hasznára vannak-e, avagy ártanak neki, és közben „húgocskám”-nak szólított, ami nagyon jól esett. Mert ő egyébként egy nagyon kedves ember. Majd' harminc évet ült börtönben, még sincs benne egy csepp keserűség, egy szikra gyűlölet sem. A végén elköszöntünk egymástól, és a finom lelkű Adem üdvözlét küldte Belgrádba, elsősorban a nőknek, mert úgy mond: „jól tudom én azt, hogy ti nők mennyit tettetek értem ott a Bizottságban”¹⁰.

Előző éjjel A. Berisha¹¹, Teuta és én elkísértük Zupancot meg Cvetkovićot a szállodába, aztán visszafelé jövet tőlünk nem messze lefékezett egy nagy rendőrdzsip: benne két taknyos suhanc automata gépfegyverrel. Az egyik elüvöltötte magát: „Hé, te ott, gyere csak ide!” Mindhárman odamentünk. Teuta és Anton nyugodtan, én meg, talán a dühtől, görcsel a gyomromban. Aztán a géppisztolyos kölök a dzsipben így folytatta: „Lehet errefelé valami drágább cigit venni, mi?” Berisha vállat vont és azt mondta: „Nem tudom. Talán.” Ez Priština éjjel. Már régóta élnek együtt a szerb rendőrség brutalitásával. S mindent lenyűgöző nyugalommal teszik. Akkor sem vesztik el a fejüket, ha a hatalom gyilkosságokkal, veréssel, zaklatással próbálja belőlük kiprovokálni az ellenállást. Én őszintén csodálom őket, még akkor is, ha ez valójában nem a Gandhi-féle passzív rezisztencia filozófiája, csupán taktika, illetve stratégia.

Maruša, már június eleje van, s még mi vár ránk, ki tudja? Indulunk haza Prištinából, csókok és üdvözlések, boldogok és szomorúak vagyunk egyszerre, akár a gyerekek. És persze *naivak*. Persze hogy azok vagyunk. Na és! Szeretünk azok lenni. Azok *akarunk* lenni. Priština és Belgrád között félúton harminc fokos hőség van odakint, idebent a kocsiban negyven. Megállunk egy benzinkútnál, a benzinkutas majd megpukkad a nevetéstől, amikor meglátja, hogy lapos gumival jöttünk egészen idáig. „Nem baj, olyanok is vannak, akiknek a karosszéria egész elülső része hiányzik, és mégsem veszik észre”. A bárban, amíg várakozunk, a két pincérnővel együtt nézzük a Híradót: hát egyszer csak, láss csodát, a belgrádi sajtókon-

⁸ Goran Cvetković, dramaturg, a PEM alapítótagja, az UJDI és a BHM tagja

⁹ Teuta Arifi, irodalom szakos egyetemi hallgató, a koszovói feminista mozgalom aktivistája

¹⁰ *Bizottság a Művészi Szabadság Védelmében* - 1982-ben alakult Belgrádban, a Szerbiai Írószövetség keretében, Gojko Đogo szerb költő perbe fogása és elítélése alkalmából. Az akkori Kelet-Európában a legelső Emberi Jogi Bizottság, amely védelmébe vett minden „szóbeli bűncselekményt” (az akkori magyar Btk. szerint „izgatás”-t, a ford.) elkövető, és emiatt (a jugoszláv Btk. 133. §-a, valamint más köztársasági és szövetségi paragrafusok alapján) büntető, illetve szabálysértési eljárás alá vont, és megtorló intézkedéseknek kitett embert. Az Adem Demaqi kiszabadítását követelő első felhívást a *Bizottság* tette közzé.

¹¹ Anton Berisha, a koszovói Soros Alapítvány képviselője

ferencián azok is mind megjelentek, akik fanyalogtak, hogy micsoda naiv, patetikus és nevetséges dolog ez az egész konferenciásdi. Jót nevetünk rajtuk, velünk nevetnek a pincérnők is. Az egyikőtől kapunk egy csokor rózsát.

Belgrádban felhőszakadás: az eső elől Zupanc, Nataša és én a „Mali Pariz”-ban keresünk menedéket, a többieknek dolguk van. Zupanc elmeséli, hogy tavaly egyszer beszélgetett az angol konzullal, aki kijelentette, hogy nálunk mindenképpen kitör a háború, és hogy ők (kik azok az ők? talán a Nyugat?) körülbelül ötezer halottra számítanak, de hagyni fogják, hogy legyilkoljuk egymást, csak védőkordont fognak húzni körénk, és a végén majd megjelennek, mint mentőangyalok. Micsoda? Képesek erre? Ugyan, miféle Nyugat! - ordítok a félig üres kávéházban, ahol valami langyos italt iszunk, és káromkodok: „Mit vártok ettől a kibaszott Nyugattól, hisz nemrég ölbe tett kézzel nézték, hogy hal meg több ezer kurd.” Annak a hülye történetnek a végére már nem emlékszem, csak arra, hogy a végén rám fogták, hogy „balos” vagyok, ami ebben a városban egy ideje szitokszónak számít.

1991. június 6.

A Borbában olvasom, hogy a „Fehér sasok” - élükön a harmincéves, rendezői szakon végzett, bölcsész másoddiplomás D. Bokannal - a „Konj”-nál megverték egy csoport hollandot. A fasiszta Bokan úr kijelentette, hogy csak „szükséges mennyiségű erőszakot” alkalmaztak.

Šešeljt a hívei és Milošević Rakovicán (munkáskerület) jelölték képviselőnek. Fogadok Natašával egy ruhában a Secondhand shopból, hogy Šešelj nyer.

A háborúellenes gyűlésen - amit legalábbis annak hirdettek, bár egyébként *háborús* volt - Ivan Đurić¹² ezzel a szavakkal fordult a néphez (óh, az istenadta nép!): „fivérem és nővérem”, majd kifejtette, hogy a szerbek nem akarnak háborút, de ha rákényszerítik őket, akkor állnak elébe - ő meg a szerbek, gondolom. A szónokokat néhányan az egykori „Zágráb”, ma a Ruski car nevű étterem előtt ülve hallgattuk. A gyűlésen minden beszéd „fivérem és nővérem” megszólítással kezdődött, és N. Popov¹³ kivételével mindenki primitív és kardcsörtető szónoklatot tartott. A „háborús miting” végén Vuk Drašković¹⁴ ment el mellettünk a szárnysegédeivel, nyomukban a kíváncsiskodók hada. A tömegben átverekedve magát épp az előtt a play back-re tatógó népdalénekes előtt haladt el, aki csetnik jelvényeket, kazettákat, kokárdákat, jelvényeket, címereket, kisebb-nagyobb zászlókat szokott árulni. Drašković láttán Nataša elkiáltotta magát: „Uááá!”, aztán még egyszer: „Uáááá!”. Nemsokára a háborús/háborúellenes miting hallgatósága teljesen szétszéledt, az énekes pedig ott maradt egyedül.

Mindezek ellenére kívánok neked jó egészséget! Üdvözöld a nevemben Berlint és a gyerekeket. És add át üdvözlőmet Marina Cvetajeva szellemének is, ha ott nálad, a Pregerstrassén találkozol vele. Az *Október a vonaton*-ját (?) újra meg újra elolvasom.

Aludj jól!

B.-d

Ljubljana, 1991. június 26.

késő délután

¹² a belgrádi egyetem egykori bizantinológus professzora, a szerb Reform Párt volt elnöke

¹³ Nebojša Popov, szociológus, volt egyetemi oktató, az UJDI egykori tagja, a Belgrádi Háborúellenes Mozgalom résztvevője, a „Republikánus Klub” párt elnöke

¹⁴ a Szerb Megújodási Mozgalom elnöke

„Minden nap ki kellene hirdetni a függetlenséget, hogy Ljubljana ilyen tarka, nyüzsgő és vidám legyen” - állapítjuk meg Svetlana Slapšakkal¹⁵, miközben a Városházánál kikerülünk három köpcös rendőrt, aztán bemegyünk egy boltba harisnyanadrágot venni. A Tromostovljén egy szaxofonos játszik, odébb polka szól. Itt-ott a kirakatokhoz tapadva Cankar szolgálai és koldusai¹⁶: a meleg júniusvégi délutánon az odúikból előbújt sárgás-szürke arcú, gyapjúrongyokba bugyolált lábú nénikék és öregek úgy gubbasztnak ott a hátukra terített koszlott, málló nagykabátban, mintha a népmesék koldusai elevenedtek volna meg. Egyébként mindenkit be szoktak gyűjteni, aki a város összképét ronthatná; ma azonban a függetlenség kikiáltását ünneplik, és a sétafikálás még azoknak a szerencsétlen ördögöknek is meg van engedve, akiknek a külseje sértheti a békés polgárok jóérzését. No meg ma este a ljubljana püspök fog beszédet tartani „az egész népnek” (tehát nekik is). Ezek a matrjoska-baba szerűen bepólyált koldus-bábok délben a Čopova utca végén lévő padokon napoztak, onnan bámulva Prešern szobrát, miközben talán az esti ünnepségre és a püspök beszédére vártak. („Közönséges” napokon sehol sem lehet őket látni, csak nagy ritkán valamelyik külvárosi kocsmában, időtlen-mereven ülve a falnál, vagy egy eldugott mellékutcában, ahol bóklászva támolyognak.)

S.S. meg én elmegyünk hozzá a Cankarjeva utcába. Sietünk, hogy még az ünnepség kezdete előtt ha-zaérjünk. Az ablakokat becsukjuk, görög zenét teszünk föl, és bekapcsoljuk a tévét, aminek a hangját le-vettük. Egy idő után szállingózni kezdenek a vendégek. Megjön Ivo Vajgl¹⁷ is Belgrádból, aki a legutolsó géppel érkezett, utána lezárták a brniki repülőteret. Svetlana és én kitűnően szórakozunk: érdekel is bennünket az új szlovén állam meg a függetlenségük, vagy hogy is hívják. Azt kérjük magunktól, vajon most Bavčar¹⁸ úr letartóztat-e bennünket és kitoloncoltat, mint idegeneket, hisz most már idegen állampolgároknak számítunk? Hát persze hogy nem fog, mert eszébe jut, hogy neki és a társainak a „négyek pere”¹⁹ idején mi szerveztük meg Belgrádban az első nemzetközi sajtókonferenciát, eszébe fog jutni, ná-ná! Ezen az éjszakán a Cankarjeván csak görög zenét lehetett hallani, miközben odakint tombolt a giccs és az örület, aminek még csak most jön a java. Mi ketten meg megbeszéljük, hogy az ablakból csókot és virágot fogunk dobálni a „mieinknek”, ha jönnek!

Biljana

1991. június 27.

(csütörtök, reggel kilenc óra)

Szól a légi veszélyt jelző sziréna: megjötték az éjjel emlegetett „mieink”! Mindez olyan hihetetlen. Hát persze, hogy nem fogják bombázni Ljubljánát! Rastko²⁰ és én felöltözünk; csak nem fogunk lemenni a pincébe?! Csörög a telefon, Vasa²¹ Belgrádból azt mondja, a Radio Zagreben hallotta, hogy a banja lukai katonai repülőtérről harci gépek szálltak föl: „mire vártok, mért nem mentek le az óvóhelyre?”

¹⁵ (1948) szerb író, klasszika-filológus, egyetemi tanár Ljubljánában, a PEM alapítótagja, a belgrádi *Bizottság a Művészi Szabadság Védelmében* tagja, a *ProFemina* c. belgrádi feminista folyóirat főszerkesztője

¹⁶ utalás Ivan Cankar (1876-1918) szlovén író *Szolgák* c. drámájára (1910)

¹⁷ az egykori jugoszláv külügyminiszter, később a szlovén külügyminiszter szóvivője

¹⁸ Igor Bavčar, a Janez Janša és társai elleni per („négyek pere”) alkalmából alapított *Emberi Jogi Bizottság* tagja, a szlovén Demokrata Párt elnöke, későbbi Belügyminiszter

¹⁹ 1988-ban a ljubljana Katonai Bíróságon eljárás folyt Janez Janša és társai ellen katonai titoknak minősített dokumentum nyilvánosságra hozatala miatt. A per idején a „négyek” védelmére kelt az egész szlovén közvélemény, akárcsak a belgrádi ellenzék; a Jugoszláviában 1984-ben rendezett utolsó nagy kirakat-per, „a hatok pere” idején Belgrádban a szlovén haladó közvélemény ugyanígy kiállt a vádlottak mellett. (A „négyek pere” idején az akkor alakult ljubljana *Emberi Jogi Bizottság* számára a belgrádi Írószövetségben mi rendeztük meg az első nemzetközi sajtókonferenciát.)

²⁰ Rastko Močnik, szociológus, a ljubljana Egyetem tanára, az UJDI és a PEM alapítótagja, a ljubljana *Emberi Jogi Bizottság* tagja, a szlovén Szociáldemokrata Unió elnöke

²¹ Vasa Pavić, filozófiát végzett Belgrádban, fordító, a Belgrádi Háborúellenes Mozgalom tagja

Hogy Ljubljánát bombázzák?! Nem, az lehetetlen. Aztán a következő pillanatban arra gondolok: Istenem, minden megtörténhet, még az is, hogy bombázzanak minket! „Ráülünk a telefonra”, hívjuk Belgrádot, Zágrábot, Szarajevót, Titogradot, Prištinát, Párizst. Az alatt az egy óra alatt, amíg a „légi veszély” tartott, összeállítottunk egy háborúellenes felhívást, egy mindenkire szóló felhívást, hogy ne lőjön; északról, délről, keletről, nyugatról, és oda-vissza összegyűlt rá néhány száz virtuális aláírás.

június 28., 29., 30.

Az éjjel-nappali telefonbeszélgetések tartják bennünk a lelket: hívnak a barátaink az egész országból, még ismeretlenek is. Belgrádban tüntetéseket szerveznek: egy óra hallgatás a szlovéniai háború ellen - itt erről nem számoltak be. Sinan²² minden éjjel tudósítást küld Luzernből: mit mond az olasz meg a német sajtó, a különböző TV-állomások... Hátborzongató látni azt az embert (Janšát), akit valaha a védelmünkbe vettünk, akivel együtt éreztünk, hogy most egyenruhába öltözött, és a karszalagján az áll: No. 1 (a kép az olasz sajtóban jelent meg).

Manapság sokan képzelik magukat No. 1-nak.

Az első két nap a szlovén tévében csak idegen TV-adásokat lehet látni; a harmadik nap a szlovén tévé és rádió egész napos „védelmi program”-ot sugároz. Mutatják, ahogy az új tájékoztatásügyi miniszter, egy bizonyos Kacin²³ a sajtótájékoztatón ugrál, föláll, leül, veri magát, rázza a fejét, dühösködik és kiabál, váratlanul szó nélkül kirohan, eltűnik, miután többször fölítették neki a kérdést, hogy: honnan ered az az „információja”, miszerint „a repülőgépek bombával szálltak föl”, amikor köztudott, hogy a „bombával” felszálló repülő nem tudnak leszállni anélkül, hogy azt le ne dobták volna, a repülő pedig mégis visszatért és leszállt. (Kacin rosszul megtanult szerepet játszik, amit a CNN-en látott, de ott legalább azt mondják: „köszönöm”, miután előzőleg alaposan kidolgozták a delikvens minden mozdulatát és gesztusát. Az előző tájékoztatásügyi miniszter pedig, Stane Stanič, a Helsinki Watch Jugoszláviával foglalkozó csoportjának egykori tagja - amelyikben együtt voltunk - lakáji munkáját túl szorgalmasan végezte, ugyanis a Szlovénia függetlenségéről döntő népszavazás előtt valamennyi sajtóorgánumot körlevélben utasított, hogyan *kell* majd írniuk a népszavazásról, és hogyan *nem szabad*. A körlevélben ez állt: „Úgy kötelesek eljárni, mintha ‚hadiállapot’ lenne” - na, ekkor rúgták seggbe.)

Mi ez, amit minden nap hatkor nézek a szlovén tévében (Rastko nem hajlandó nézni): Műkedvelő cirkususz? Botcsinálta miniszterek? Janša félhülye, akinek Bavčar súgja a fülébe, „mit kell mondania”. És mind egyenruhában! Micsoda nevetséges, gyerekes elképzelés a hatalomról. (A „négyek pere” idején „Janšával és társaival” végigjártunk egy csomó belgrádi kávéházat; az egyik bőséges vacsora után tompa és elégedett volt a tekintete.)

A Yutelen²⁴ (amíg meg nem szűnt) láttam egy felejthetetlen riportot: a yutelemek stábjja az egyik bokorban rábukkant egy nagyon fiatal, nagyon bájos boszniai fiúra, a Jugoszláv Néphadsereg (JN) katonájára, akinek a sisakján levelek voltak. Azt kérdezték tőle, tudja-e, miért van itt, és tudod mit válaszolt? „Ők úgy tesznek, *mintha* elszakadnának, mi meg úgy, *mintha* nem engednénk. A pajtásom itt, a szemem láttára esett el. Jaj! Baszd meg, csak életben maradjak!” Szintén a Yutelen láttam egy másik JN kiskatonát, aki az égő tankból fölemelt kézzel kimászva (később tudtuk meg, hogy a tankokban ülő újoncoknak nem volt fegyverük) sírva szólt oda szlovénul az „övéi”-nek, a szlovén területvédőknek: „Fiúk, mit csináltok?” Meg vagytok örülve?”

Ljubljánában hőség és pszichózis. Nem mesélem el neked, mit sugároz a szlovén tévé. Fölösleges.

Vajon csupán tanúk vagyunk, vagy csöndes résztvevők, akiket könnyen elönt a „szent harag”, mivel ártatlannak érzik magukat?!

²² Sinan Gudžević, költő, műfordító, a PEM tagja

²³ Jelko Kacin

²⁴ Kísérleti, kitűnő stábbal rendelkező jugoszláv televízió, amely az egész jugoszláv térségben szerepelt volna sugározni. Kezdetben a legnagyobb nézettsége volt egész Jugoszlávia szerte. Először Horvátország szüntette meg a sugárzását, azután Szerbia. Jelenleg (1991., a ford.) már csak Boszniában, Makedóniában és Szlovéniában (a tíznapos háború idejét leszámítva) sugároznak.

Az idő összefolyik. Egy nap (miközben szól a légi veszélyt jelző sziréna - ami folyton szól: a népet rettegésben kell tartani) lemegek gyümölcsöt venni az egyik albán gyümölcsboltba a Kosezán. Hirtelen a bolt elé nyargal egy biciklista, és vadul szidni kezdi az árust, hogy micsoda háborús üzérkedés ez, nyitva a boltja, miközben szól a sziréna, amikor ég a haza és támad az ellenség, a boltokat ilyenkor zárva kell tartani, ilyenkor nem lehet kereskedni! A dühös hazafinak odaszólok, hogy épp az imént mondták be, hogy „elmúlt a légi veszély”. Persze hazudtam. Semmit se mondtak be. A szirénák egyfolytában szóltak. Erre a biciklis továbbnyargalt, föltételezem azért, hogy ellenőrizze, van-e még bolt, amelyik „ilyenkor is nyitva tart”. Visszafelé menet találkoztam az egyik házbeli kölyökkel, aki vidáman és diadalmasan kijelenti, hogy most ők se mentek le az óvóhelyre. Hogy-hogy? - kérdem. „Hát” - mondja -, „van egy barátom, akinek az apja Belgrádban katonatiszt, és őt fölhívtuk, és ő azt mondta, hogy biztosan nem fognak bombázni”.

Estére a Tugomerjeva utcába készültem, ahol az egyik lakásban szlovének, makedónok és szerbek jöttek volna össze, de a találkozó meghiúsult, mert arrafelé löni kezdtek. Aztán lövöldözés kezdődött itt nálunk is, a Kosezán, pont az ablakunk alatt. A földön ülök a sötétben. Azt mondják, Zmago Jelinčič²⁵ betör a katonatiszti lakásokba.

Egy másik este - az esték mintha összefolynának, egyetlen hosszú este az egész -állok egy kilencedik emeleti lakás erkélyén a Tugomerjeván éjjel két óraker - a „mintha” háború még tart -, és nagy érdeklődéssel nézem odalent a Celovška úton, a legnagyobb ljubljanoi barikádnál a fegyveres területvédőket, amint az autókat feltartóztatják: egyeseket továbbengednek, a többit visszafordítják, „harci állást”-t foglalnak el, italt hoznak és isznak, vagy megcéloznak valamit az üres utca túlsó végén... Jön Rastko és azt mondja: „Gyere be az erkélyről, pusztá gonoszságból vagy unalomból is fölfelé fordíthatják a géppisztolyukat, ne hülyéskedj, gyere be.” Hazafelé egy részeg és garázda területvédő-őrség mellett haladunk el. Rastko újra figyelmeztet: „Maradj csöndben! Hallgass! Ne hallják, hogy nem szlovénül beszélünk.” Egy csöpp kis egészséges paranoia? Nem, óvatosság. A kihalt és süket Ljubljana tele van területvédőkkel - kamaszokkal és középkorúakkal: a kamaszok előtt ott az élet, a nagy lehetőségek, amiket a No. 1 ajándékozott nekik, a középkorúak pedig tudják, hogy ők ugyan már nem lehetnek No. 1, de valamilyen Numero X a „hon-védelem” számlátráján még lehetnek. És lehetnek őrszemek is, akik vadállatian ridegnyugodtan néznek rád, miközben rád parancsolnak, hogy mutasd meg az irataidat.

Biljanád

Párizs, 1991. június 26.

Radmilának, Biljanának és Marušának

Tudom, nincs értelme, hogy Párizsban üljek és Jugoszlávia szétesése miatt aggódjak ahelyett, hogy a helyszínen „élvezném” élőben. *J'ai la mort dans l'ame*, azaz teljesen hidegen hagy. Törődöm is veled, hogy szétesik, hogy különválnak, jóllehet nem vagyok az általam retrográdnak tartott sok kicsi szuverén állam híve. Egyszerűen átjárkálnánk a határokon, ügyet se vetve rájuk. Félek azonban az erőszaktól, már második éve látom, ahogy ébrednek és erősödik a szörny, egyre vérengzőbb lesz, látom, hogy mindenki legszívesebben a szomszédja torkának ugrana, hogy lehetetlen gáttat vetni a gyűlöletnek. *Egy híron pendülnek* - mindegyik ugyanolyan elvakult és ugyanazt hajtogatja: hogy meg kell ölni a másikat. Ha a dolog erőszak nélkül is menne, akkor nekem valóban mindegy lenne. De félek a *holnapi* háborútól. Undorodom ettől a barbár, primitív, pirosposzsgás, neki-buzdult, nacionalista és - természetesen - férfi-„észjárás”-tól. És gyöngéden gondolok Renaud, a francia sanzonszerző „Madame Thatcher” című dalára, melyet mintha a mi undok népeinkről írt volna.

Egyetlen nő sem olyan hülye, hogy revolvvert fényesítsen, mondja Renaud. Remélem, ez a jövőben is így lesz. A nők született pacifisták. Tegnapelőtt odaadtam francia ismerőseinknek a tengerparti lakásunk kulcsát. Ma telefonáltam nekik, hogy nem mehetnek a tengerre, habár még tegnap is

²⁵ a fasisztoid Szlovén Nacionalista Párt elnöke, a szlovén parlamenti képviselő

arról győzködtem őket, hogy a tengerpart északi része biztonságos, ott béke van, Szlovéniában nem történhet baj, a tűzfészek délkeleten, a szerbek és a horvátok között van, meg Koszovón. Ma hírek érkeztek az első etnikai zavargásokról Glinában¹, és arról, hogy tankok vonultak be Szlovéniába. Egész este Ljubljánát hívom, nem lehet megkapni, folyton foglaltat jelez. Fölvívom Gorant² Belgrádban, azt mondja: Még ne gyere vissza, várd meg, amíg vége lesz. Nekem meg sietős lenne a dologom, már vissza kellett volna utaznom Zágrábba dolgozni, a jegyem le van foglalva az Unitoursnál. Beszéltem az Unitoursszal is, azt mondják, nem tudják előre megmondani, mikor indul a járatuk, erről ad hoc fognak dönteni. Telefonálok Gilles-nek, és megkérem, engedje be Srđát³ a manzárdlakásomba, aki repülővel jön, és szeretne itt maradni addig, amíg nálunk normalizálódik a helyzet.

Késő éjszakáig telefonálgatunk egymásnak, ideiglenesen itt élő jugoszlávok, de hívnak a francia barátaink is, azt kérdik, Zágrábtól milyen távolságra történtek ezek az incidensek? Bekapcsolom a France-Infos, ami napközben hétpercenként mond híreket, éjjel ritkábban, és idegeskedem. Fölvívom Lisl⁴ Grazban, és megkérem, fogadja be S.-t, akihez, ha majd gyorsan le kell lépnie külföldre, ez lesz a legközelebb. Félek, hogy mozgósítani akarják. Most elsőéves egyetemista, és már volt katonája: „kék egyenruhás”⁵ Mladenovácsban. Telefonálok S.-nek, lediktálom neki Lisl címét és telefonszámát, ellátom tanácsokkal, ő hóbörög, játssza a nagyfiút, önálló akar lenni, jócskán kinyílt a csipája ez alatt a fél év alatt, amíg távol voltam. A nagy önállósága abban nyilvánul meg, hogy a barátai-val iszik, cigarettázik, kártyázik, duhajkodik, és nem izgatja magát a hírek miatt. Egyáltalán nem ijedt meg, legalábbis úgy tűnik. Újra hívom Ljubljánát, egy géphang azt mondja, a vonalak túlterheltek, próbáljam később. Megint fölvívom Gorant, aki haza se ment, tárcsázom a munkahelyi számát, nem először éjszakázik odabent. Várj még egy kicsit, mondja, de ha nem megyek haza, akkor nem tudom S.-t hova tenni, a lakásom túl kicsi, és különben is, azzal se oldok meg semmit, ha itt maradok, előbb-utóbb elfogy a pénzem, az idő meg csak telik, mindenképp haza kell mennem. Úgy érzem még mindig jobb, ha otthon vagyok, mint külföldön. Goran még reménykedik: Meglátod, minden rendbe jön, nemsoká elmegyünk nyaralni. S. telefonál, hogy már nem járnak a távolsági buszjáratok, autóbusszal csak Szlovénián tudott átjönni, még az volt a legolcsóbb. Kitalálunk valamit, mondom, jössz repülővel, itt meg majd segítenek a barátaim.

Hamarjában kihirdették Szlovénia és Horvátország elszakadását és függetlenségét, amit a szövetségi kormány tegnap már el is utasított. Nemrég talán még lehetett volna tárgyalni a konföderációról, ha Szerbia hajlandó lett volna rá. Szlovéniával most már vége, Horvátország azonban esetleg még belemenne az államszövetség valamilyen formájába, tekintettel soknemzetiségű lakosságára. Sajnos ebben a játszmában és konfliktusban számomra senki sem szimpatikus. Egyikőjükkel sem tudok azonosulni.

A hazám elvesztését - ami most már valószínűleg (és talán végérvényesen) bekövetkezik - én személy szerint úgy élem meg, akárcsak anyám halálát. Anyám 1989 szeptemberében, közvetlenül ezek előtt az események előtt halt meg. A közhiedelemmel ellentétben szerintem *nem* természetes, hogy a szüleink korábban haljanak meg, mint mi. Ellenkezőleg, az lenne a természetes, hogyha sohasem hagynának el bennünket. Mert ők jelentik számunkra - legalábbis tudat alatt - a biztonságot és a kikötőt, azt az alapot, ami nélkül nem lehetünk. Legalábbis én így vagyok vele. Elveszteni a szüleinket annyi, mint elveszteni a talajt a lábunk alól. Ugyanez áll a hazára is, amelyet én mindig is egységesnek éreztem és tekintettem. Az életemet szó szerint Zágráb és Belgrád között éltem le, párhuzamosan élve mindkét városban. Az én családom mindig is köztársaságok és népek között és fölött létezett, akkoriban ezt úgy hívták: jugoszlávnak lenni. Ezt a jelzőt nemrég elvették tőlünk, kompromittálták, ahogy kompromittálták a népeink nevét is. Először „Emberek félúton a köztársaságok között” címmel írtam erről a *Danasban* 1988 márciusában, amikor már mutatkoztak a felbomlás jelei. Ez a napló-cikkem akkoriban elég jó fogadtatásban részesült mindenütt. Ma biztosan

¹ horvátországi település Zágrábtól kb. 50 km-re délre, a horvát-boszniai határon

² Goran Fejić, Rada Iveković férje, egykori diplomata a volt Jugoszláviában,

³ Srđa Iveković, Rada Iveković unokaöccse

⁴ Dr. Elisabeth List, a grazi egyetem filozófianára, R.I. barátnője és kolléganője

⁵ a mladenováci repülő alakulat kék egyenruhát hord

meglincselnének miatta. A hazám elvesztéséről hazafias hév nélkül beszélek. Utálok minden kötöttséget, ami nemzeti hovatarozásomból adódik. Végtére is véletlen, melyik néphez tartozunk. A szülők - különösen az anya - elvesztése azonban annyiban hasonló a haza elvesztéséhez, hogy mindkető az alapvető ontológiai bizonytalanság és gyökértelenség állapotába taszít bennünket. Filozófiai beállítottságomból kifolyólag elvben mindig is nagyra értékeltem, dicsértem és kívánatosnak tartottam az ontológiai bizonytalanságot. Egzisztenciálisan azonban ez az állapot alig elviselhető.

Rada

Ljubljana Berlinnek
1991. július 3-4.

Maruša, „meghívó leveleink” csupán abba a gettóba szólnak majd, amelyben így vagy úgy élni fogunk, ott, Berlinben, vagy itt, Ljubljanában, Belgrádban vagy Zágrádban... Mindegy. A gettó-tudatot már a lelkünkbe sütötték, mint valami bélyeget vagy stigmát - nem lesz képes behegedni.

Ljubljanát egyfolytában *szirénázással bombázzák!* Igen. Szirénázással, nem bombákkal! Fölhívom Zlatkót a Tugomerjeván: Lemész? Nem. Hát te? Én se. Oké, majd beszélünk. Hívj föl, ha úgy döntesz, hogy lemész. (Az óvóhelyre, hová máshová.)

Egyik nap a hangrobbanás a fürdőszobában ért. Épp fürödtem, és be is akartam fejezni a fürdést. Szól a telefon. Zlatko az: Lemész? És te? Nem, szia. Majd hívlak. Így megy ez napjában kétszer-háromszor. És a szentháromság: Bavčar¹, Janša² a lovon, ahogy mondtad, és Kacin³ - ő talán valamilyen régi mopeden, izzadtan és idegesen a *masinától való félelmében - a tévéből vezénylik ezt a maguk kis külön bejártú háborúját.*

Rastko⁴ elvitte a gyerekeket Rovinjba, úgyhogy most egyedül vagyok idehaza.

Ljubljanába megérkezett Zágrárból Goran Cvetković⁵ és Primož Bebler⁶. Este, úgy tizenegy óra körül bemegyünk a városba szórakozni a koperi rendszámú kocsijukkal. Először két-három ital a *Macskában*, ott, ahol a papírhajókat úsztattuk a folyón, aztán irány a PEN. A teraszon az egyik asztalnál négyen ülnek, egyedül Karpo Godinát⁷ ismerem közülük; leülünk a szomszéd asztalhoz. Egyedül vagyunk az egész kávéházban: körülöttünk a forró, csöndes, háborús ljubljana éjszaka. Mindkét társaság késő éjszakáig a kávéházban ücsörög, és amott szlovénül, emitt pedig szerbül folytat egymáshoz nagyon hasonló beszélgetést. Hét ember, aki „a háború közepette” hátat fordított a közös ljubljana pszichózisnak és örületnek, itt ül éjnek idején egy kihalt kávéházban, és mondja a magáét, szinte ugyanazokat a dolgokat. Mindannyian „kivonták magukat és a családjukat a forgalomból”, azok pedig, akik nem „vonták ki magukat a forgalomból”, azok nem jönnek ki az utcára,

¹ Igor Bavčar, belügyminiszter, a Janez Janša és társai elleni per („négyek pere”) alkalmából alapított *Emberi Jogi Bizottság* tagja, a szlovén Demokrata Párt elnöke

² Janez Janša (1958), szlovén védelmi miniszter, 1993-tól a Szociáldemokrata Párt elnöke; korábban újságíró; 1988-ban a ljubljana Katonai Bíróság eljárást folytatott Janša és három társa ellen „katonai titok”-nak minősülő dokumentum nyilvánosságra hozatala miatt. A per idején az egész szlovén közvélemény, akár csak a belgrádi ellenzék a „négyek” védelmére kelt.

³ tájékoztatásügyi miniszter

⁴ Rastko Močnik, Biljana Jovanović férje, szociológus, ljubljana egyetemi tanár, az UJDI (Jugoszláv Demokratikus Kezdeményezések Szövetsége - 1989-ben, a többi pártot megelőzően alakult), és a Polgári Ellenállási Mozgalom (1992. február 29-én alakult) tagja, a *Bizottság az emberi jogok védelméért* megalapítója (melyet Janez Janša és társai - a „négyek pere” alkalmából alapítottak), a szlovén Szociáldemokrata Unió elnöke

⁵ az UJDI, a Polgári Ellenállási Mozgalom és a Belgrádi Háborúellenes Mozgalom tagja

⁶ színházi rendező, az UJDI, a Polgári Ellenállási Mozgalom és a Belgrádi Háborúellenes Mozgalom tagja

⁷ Karpo Acimović Godina filmrendező

nem kocsmaznak (különb is, tudod, errefelé ez már régóta nem szokás), nem csavarognak éjnek idején a barikádok között, ahogy mi hárman, „lökött idegenek”. Hajnali háromkor valóban a barikádokkal fől szabdalt Ljubljában kóválygunk, és persze egyetlen olyan utcát se találunk, ahol átvághatnánk, a Területvédő őrség kétszer is útba igazít, merre menjünk, aztán egyszer csak a szlovén parlament előtt találjuk magunkat. Előttünk egy húszéves fiú a szlovén Területvédelem egyenruhájában, ránk szegezett fegyverrel. Int a puskájával, hogy szálljunk ki. Reszket, mint a nyárfalevél. Vele „reszket” a puskája is. Egy szál magában. Mi meg hárman. Ráadásul koperi rendszámablájú kocsival. Belgrádi iratokkal rendelkező három egyén éjjel háromkor a kihalt Ljubljana közepén; nézegeti az iratainkat, Primož szlovénül beszél velem, a fiú ettől teljesen zavarba jön, Primož igazolványában különben is az áll, hogy New Yorkban született. Egyébként is, kik vagyunk, mit csinálunk, mit keresünk itt, és mi a foglalkozásunk? *Duško Radović Színház*, aha, mondja a fiú. És Goran felé fordítja a puskáját. Belgrádi Rádió. Szabad foglalkozású, és a puska rám szegeződik. Összeszorítom a számat: nem fogod elhinni, Maruša, de majdnem elnevettem magam. Összeszorítom a számat, és elfordítom a fejem, hogy a tőlünk két lépésre álló ijedt terület-védelmis fiú, akit ideállítottak egymagában éjjelre, hogy védje a nemzet épületét, meg ne lásson valamit (mit?), és a „remegéstől” el ne süsse véletlenül a puskáját, a thomsont, vagy micsodát, amit egyikünkéről a másikunk felé fordít. Szörnyen meg van döbbenve, egy szót se ért az egészből, és iszonyúan fél, nem érti, hogy kerültünk mi ide hárman. Én teljes erőmből próbálom visszafojtani a nevetésemet, miközben Primož a maga tengerparti szlovén dialektusán türelmesen magyarázza neki, hogy látogatóban vagyunk, Ancaranoból jöttünk, ahol a mamája lakik, Belgrádot persze nem említi, sem azt, hogy én itt lakom, no, és aztán eltévedtünk a barikádok között. A fiú végül elenged bennünket.

Koseza felé indulunk az autóval, és ahelyett, hogy kiérnénk a Vodnikovára, újra és újra visszajutunk a Celovškára, éppen a két központi barikád közé. Kétfelől megindulnak felénk ránk szegezett fegyverekkel... Én a hátsó ülésen kezdek egyre lejjebb csúszni... Primož lassan befordul, és halálos nyugalommal behajt a legközelebbi mellékutcába... Nem volt rá időnk, hogy megijedjünk, meg egy kicsit részegek is voltunk. Másnap Rastko azt mondja a telefonban, hogy örültek vagyunk.

Adio, jó éjt, vigyázzanak rátok az angyalok!

Biljanád

Belgrád Berlinnek
1991. július 10-11.

Indulunk Belgrádba: először elromlik a kocsis, aztán a szlovén rendőrség és a Janša-fiúk valami mellékutakra terelnek bennünket, komor-komoly falvakon keresztül tudunk csak átvergődni az országon. Az autót járhatatlan, aláaknázták; isten háta mögötti bekötőutakon kódorogtunkban meglep bennünket az éjszaka. A szlovén-horvát határon (Bregana) a horvát rendőrök megparancsolják, hogy vegyünk ki mindent az autóból: könyveket, dossziékat... mindent ki kell pakolnunk. Átengednek. „Van fegyverük?” „Nincs.” Aztán: Breganától Belgrádig néhány (katonai, talán fegyvert szállító) teherautótól eltekintve egyes-egyedül vagyunk az egész országúton. Már azt se tudod, hol, melyik országban jársz, s hogy milyen városok sorakoznak kétfelől az út mentén. Hajnalban a szerb-horvát határon stop-táblájával integetve megállít bennünket egy közlekedési rendőr. Társa az út mellett álló rendőrautón fekszik elterülve. Holtfáradtak vagyunk a húsz óra vezetéstől a kísértetiesen üres úton, és süketek S. O'Connor hangjától: *Nothing compares to you*. A közlekedési rendőr: „Hé, te, hát fejszéved kell neked integetnem, hogy megállj végre?” „Nem láttuk.” Kikapcsolom a *Nothing compares to you*-t. „Mi dolgotok Belgrádban?” Lapozgatja az igazolványunkat. „Ott élünk.” „És hol voltatok? A tengeren, mi?” „Bekötve meg nem vagy, hol a biztonsági öved?” „Ne most kösd be, most ülsz. Tudod mit, komám, meg kell, hogy büntesselek az egyik öv miatt. Itt szobrzoznak egész éjszaka, a főnök nem fogja elhinni, hogy senki se járt erre. Nézd, olyan mintha atomtámadás lett volna, egy teremtett lélek sincs az egész úton; nem volt egy kéjutazás, mi?” „Hát nem.” Fegyvert

nem kerestek nálunk, nem kutattak át, csak megbüntettek az egyik öv miatt, a másikat annyiban hagyta. Innen, ettől a nevetséges örségtől Belgrádig egyfolytában: *Nothing compares to you*.

*Adio,
Biljanád*

Zágráb-Belgrád, 1991 júliusától

Drága Maruša,

...Ivan¹ és Maja² megijedtek, hogy most már nem fognak tudni Belgrádba utazni, ahonnan Kairóba kell repülniük. Ezért megszakították a nyaralásukat, ami egyébként se volt igazi nyaralás, mivel minden balul sült el. Srđát fölraktuk a párizsi gépre (a távolsági járat már nem jár Szlovénián keresztül), irány a manzárdom, én meg kikísértem Ivant, Maját és Ratkót³ a zágrábi Matoš pályaudvarra, ahonnan Belgrádba utaztak. A búcsúzkodásunk úgy zajlott, mint a filmekben, amikor a hős száműzetésbe megy, nem tudtuk, látjuk-e egymást valaha az életben. Idegesen, szorongva, kurtán-furcsán búcsúzunk el egymástól a peronon, a vonat még ugyanolyan, amilyen mindig is volt, amióta - már évtizedek óta - szűkebb és tágabb családom tagjai pendliznek vele. Megoldatlanul hagyjuk magunk mögött valamennyi közös és egyéni problémánkat, csak a félelem, a talajvesztettség és a növekvő bizonytalanság az egyedüli bizonyosság az életünkben.

Utánuk nemsoká én is Belgrádba megyek Goranhoz, és jön, aminek jönnie kell. Ante Marković⁴ azt ajánlja Horvátországnak és Szlovéniának, hogy hirdessenek moratóriumot a már kihirdetett függetlenségre és elszakadásra. Abba a hiábavaló reménybe ringatja magát, hogy a dolog majd magától megoldódik, talán megfélemeznek róla... Lázás diplomáciai tevékenység kezdődik, amiben majd-hogy nem férj nélkül maradok. Goran külügyminisztériumi tanácsadóként külföldi békemisszionáriusokkal tárgyal, akik azért zárandokolnak hozzánk, mert azt hiszik, az értelem képes fölvenni a harcot az örülettel... Goran - ha nem lennének erkölcsi skrupulusai - egész regényt tudna írni Jugoszlávia fölbomlásáról, mivel elég szellemes hozzá és jó a memóriája is. De ez szerinte „háborús üzérkedés” lenne. Az Európai Közösség külügyminiszterei úgy döntenek, hogy fegyvereladási embargót vezetnek be valamennyi háborúzó fél ellen, és befagyasztják a pénzügyi segítséget is. Az embargó eredménytelen. Valóban, a harcoló felek vajon honnan szerzik be a fegyvert, és ki fogja ezt a csőcseléket lefegyverezni...? A háború befejeztével csökken a feszültség Szlovéniában, viszont nő Horvátországban... Belgrádi lakásunkban azt hallom a rádióban, hogy a lelke mélyén minden horvát usztasa⁵, és szégyellem magam a helyett a hülye miatt, aki ezt mondta. Néha a belgrádi taxisok is

¹ Ivan Iveković, R. I. bátyja, Srđa apja; jogász és politológus, Afrika- és Arábia-szakértő, ekkoriban Jugoszlávia egyiptomi nagykövete volt, ma a kairói Amerikai Egyetemen tanít politológiát.

² Maja Šorić, Ivan Iveković felesége

³ Ratko Iveković, a fiuk

⁴ (1924), villamosmérnök; 1982-86: horvát miniszterelnök, 1986-88: a horvát Államelnökség elnöke, a JK SZ KB elnökségi tagja. 1989. I.-91. XII. 20.: Jugoszlávia szövetségi kormányfője

⁵ Az 1932-ben alakult usztasa mozgalom célja a független horvát állam megteremtése volt. Vezetője Ante Pavelić, a Horvát Jogpárt korábbi parlamenti képviselője volt. 1941. április 10-én Független Horvát Állam néven kikiáltották az usztasa államot, melynek kormányfője Ante Pavelić lett. A FHÁ minden olyan területre igényt tartott, amely valaha Horvátországhoz tartozott. Az etnikailag tiszta horvát állam megteremtése érdekében államvédelmi és fajvédelmi törvényt hoztak. Betiltották a pravoszláv egyházat, a muzulmánokat katolikus hitre akarták téríteni, a szerb lakosság nagy részét elűldözték, vagy koncentrációs táborba hurcolták és kivégezték. A Független Horvát Állam a németek kiűzésével szűnt meg.

mondanak hasonlókat, de nem mindegyik. A banjicai önkiszolgáló üzletben ugyanezt hallom, viszont a piacon szó sincs ilyesmiről, akárcsak a Zdenka nevű kisboltban, amely Goranék házában, a találón *Őt idiótának* nevezett, lepusztult toronyházak egyikében van.

Maruša, már a hírek sem hírek többé, nincs bennük egyetlen információ sem, csak tendenciózus sovinszta blabla és harcra való bujtogatás. Bár tudom, hogy a dolog már legalább 4-5 éve a levegőben volt, és a helyzet egyre jobban elmérgeződött (főleg a Szerb Kommunista Szövetsége KB-ának hírhedt 8. ülészaka óta 1987-ben⁶, amelyen puccs zajlott le, legelőször a Párton belül, ahogy az egy pártállamban illik), és bár tudom, hogy a horvát tévé se jobb, és nem marad adósuk (érdekes lenne elemezni ezeknek az ideológiáknak a szóhasználatát), mégis, valahogy kényelmetlenül érzem magam. Goran a megbeszélésekről késő éjjel vagy csak másnaponta ér haza, hogy lezuhanyozzon, és tiszta inget vegyen. Náluk is ostromállapot van, egyre sápadtabb és elkeseredettebb, egyre jobban undorodik a köztársasági delegációktól, ráadásul teljesen kimerült és kiéhezett. Tőlem szerez tudomást a legújabb hírekről, kivéve az „első kézből” kapott információkat (a munkahelyén tulajdonképpen nincs is ideje arra, hogy megtudja, valójában mi történt a frontokon). Amíg ő így apránként fölőrldök, addig én a városban normális emberekkel találkozom, akikkel - külön-külön tehetetlenek - együttesen szegülünk ellen az örületnek. Ezek: Ljuba Minić², Obrad Savić³, Biljana Jovanović, Žarana Papić⁴, Tanja Majstorović⁵, Sonja Biserko⁶, Jela Jevremović⁷, Milorad Belančić⁸, Dragan Velikić⁹, Bogdan Bogdanović¹⁰, Vesna Pešić¹¹, Zoran Jeličić¹², Slobodanka Ast¹³, és még sokan mások. Égnek a telefonvonalak, Zágrábbal még lehet beszélni. A Parlament előtt megrendezzük az első háborúellenes tüntetéseket, maroknyian vagyunk, talán ezren, ha lehetünk, mindenki virággal a kezében, aláírunk egy békepetíciót, a napsütéstől majd' felforr az agyvizünk - dél van. Jelával elmegyek ebédelni, izzadunk, mint a lovak, az amerikaiak és az imperialisták intrikáiról beszélgetünk.

Dragan Velikić felesége és gyereke Pulában él, ezért kölcsönösen kifejezzük egymásnak együttérzésünket a jövőbeli Horvátország és Szerbia közti utazás ellehetetlenülése miatt. Elmondom neki, hogy én autóbusszal fogok Zágrádba menni, ő is, válaszol, különben sincs más lehetőségünk.

Szeretettel, Rada

1991. július vége
Ljubljana Marušának

---

⁶ A JKSZ KB-ának 1987. október 5-6-án tartott ülészaka, melyet a televízió is élőben közvetített. Slobodan Milošević, aki ekkor a Szerb Kommunista Szövetsége KB Elnökségének elnöke volt puccsal kiszorította a hatalomból Ivan Stambolićot, a Szerb Köztársasági Elnökség elnökét, akit nacionalizmussal és a koszovói helyzet megítélésében tanúsított revizionizmussal vádolt. Bővebben lásd Laura Silber-Allan Little: *Jugoszlávia halála* (Zrínyi Kiadó, 1996.)

² pszichológus, a *Nők feketében* nevű ellenzéki mozgalom tagja

³ Obrad Savić-Badi (1948), filozófus, egyetemi asszisztens, az UJDI, a Polgári Ellenállási Mozgalom, a Belgrádi Háborúellenes Mozgalom és a Belgrádi Kör tagja

⁴ szociológus és antropológus, egyetemi tanár, ismert feminista

⁵ műfordító

⁶ a szerbiai Helsinki Emberi Jogi Bizottság vezetője

⁷ a Yutel egykori újságírója

⁸ filozófus, a *Tekst* c. posztmodern folyóirat szerkesztője

⁹ (1953), szerb prózaíró

¹⁰ (1922) építész; a JKSZ KB-tagja, hosszú ideig Belgrád polgármestere, az Építészeti Egyetem tanára, a Belgrádi Kör tagja, közíró

¹¹ (1940), szociológus, a szerb Reformpárt elnöke, az UJDI és a BHM tagja, a „Háborúellenes Akcióközpont” alapítója Belgrádban

¹² közgazdász, újságíró

¹³ újságíró

Ugyanaz az tök üres Testvériség-egység autótút Belgrád és Ljubljana között, akárcsak két hete; jobbra is, balra is háború. „Nemsoká eléri a közepét is!” Lehet, hogy most megyünk legutoljára ezen az úton?! Vagy: ha az egyiket lezárják, megnyitnak egy másikat; csak út legyen!

Ljubljana határában az útszélre tolt narancssárga barikádok. Új művészet! Avagy: miért szereti Janša a vasat és a narancssárga színt?

A Tugomerjeva utca 2-ben, amelynek kilencedik emeleti lakásából néztem a pökhendi fegyveresek randalírozását odalent a Celovška utcai nagy barikádnál, most „területvédő” Saša vendégeskedik nálunk. Vendégmunkások gyereke - a Szlovéniában élő „bűdös bosnyákok” második hullámából való. Megiszunk egy sört, és hallgatjuk Saša történetét: az iskolában a fiúk, főleg az idősebbek, a fához kötözték, és lehugyozták őt is meg a fát is. Saša pedig csak túrt, mindent megjegyzett, és várta, mikor jön el az ő ideje, amikor majd ő is „erős” lesz. A középiskolát nem fejezte be, mert kidobták. Először bűnöző lett, aztán a katonaságnál „niši specialista”⁹, utána munkanélküli, végül a Celovška utcai fő „honvédelmi” barikád parancsnoka.

„Az volt a parancs, hogy csőre legyen töltve a fegyverünk.”

„És hogy lőjünk minden autóra, amelyik nem áll meg.”

„A kerekébe?”

„Nem.”

„A vezető fejébe.”

„A fejébe???”

„Igen. A fejébe.”

„És most mihez kezdesz? A háborúnak vége, nem igaz?”

„A Janša-féle alakulathoz hívnak... a fizetés elég jó, lakást is ígértek...”

„Ez valami új hadsereg?”

„Nem, a katonai rendőrség.”

„Hogy elkapd azokat, akik nem engedelmessé válnak a mozgósítási parancsnak?!”

„Neeem! De rendet kell csinálni! Itt van például ez a Zmago¹⁰...”

„A rendcsinálás a rendőrség dolga.”

„A katonai rendőrség hatékonyabb.”

„Hány éves vagy, Saša?”

„Huszonkettő.”

A huszonkét éves Saša a Celovška utcai barikádon a többi, nálánál idősebb „területvédő” parancsnoka volt. Hét nap-hét éjjel rettegésben tartotta a környéket. Megállította és átkutatta a járóke-lőket, és a puskája távcsövén keresztül fürkészte és méregette a kihalt utcán lévő alkalmasabb cél-pontokat.

„Nem volt, aki leváltson?”

„Föl voltunk spanolva.”

„Nem féltél?”

„Nem.”

Zágráb-Rijeka, 1991. augusztus közepe

Drágáim!

Zágrábba az egyik legutolsó autóbusszal érkeztem augusztus 15-én. Az autóbuszban ott volt Frano Cetinić¹¹ is. Augusztus 16-án kikiáltották a Kelet-szlavóniai Szerb Autonóm Területet. Óva-tos becslések szerint Horvátországban hat hét alatt 400 ember halt meg a harcokban.

⁹ Elit alakulat, a 63. Ejtőernyős Dandár a dél-szerbiai Nišben

¹⁰ A profasiszta Szlovén Nacionalista Párt elnöke, parlamenti képviselő

¹¹ a párizsi Radio France Internationale újságírója

Még van annyi időm, hogy Zágrábból kocsival leugorjak néhány napra Rijekába. Sokáig egy horvát gárdistákat szállító teherautó mögött haladok. A fiúknak fekete kendő van a homlokukra kötve - akárcsak Rambónak -, néhányan még fekete szemüveget is viselnek, amitől „futkos a hideg a hátamon” (ahogy a franciák mondják).

Az anyám emléke, aki 1989. szeptember 3-án halt meg Rijekában, időről-időre visszahúz ide. Ezen az évfordulón Ivan föl szokott hívni Kairóból. Örülök, hogy ő is észben tartja. A házban és a kertben minden anyámra emlékeztet. Az időt egyfajta *repliment sur moi-même*²-mel töltöm, a gyerekkoromra, a szüleimre, főleg az anyámra való emlékezéssel, aki úgy hozzánőtt ehhez a házhoz. Tavaly, a halála utáni első nyáron legalább négy hónapot töltöttem itt remetei magányban, és még szívesen maradtam volna tovább is. Egy rövid ideig itt volt velem Zoranče is, Zoran Arbutina³, akinek meleg barátsága - az általa kiváltott időnkénti csalánkiütésektől eltekintve - vigasztalólag hatott rám. Idén Zoran nélkül próbálom rendbe hozni a kertet, lemetszeni a virágokat, gondozni az olean-dereket, amiket még a mama ültetett, és végiglátogatom a barátnőit, az öreg finn Elza nénit, és Léna nénit, mama spliti iskolatársát. Mintha sejteném, hogy talán soha többé nem jövök ide.

Ezen az 1989-es őszön a következő sorrendben történtek a dolgok: először anyám halála, azután Danilo Kiš⁴ halála, utána pedig a berlini fal ledöntése. Emlékszem, mennyire elhültem Danilo halálhírére, habár jól tudtuk, hogy beteg. Később még a halálát is elvették tőle - befeketítették a rágalmazói. A zágrábi TV, ami akkor már élesen szemben állt mindennel, ami szerb, Danilo halálára csak egyetlen rövid mondatot vesztegetett a híradó legvégén, a sport és az időjárás között. Akkor azt gondoltam: már se több halált, se a bánat és pusztítás további eszkalációját nem vagyok képes elviselni (nem sejtven, hogy annyi lesz még, hogy szinte már számolni se fogjuk). Elkeseredésemben fölhívtam Zorant, és olyasvalamit mondtam neki, hogy „meghalt a legnagyobb jugoszláv író, ezek meg képesek egy mondattal elintézni a hírek végén.”

A belgrádi *Vreme*-ben megjelent egy cikkem „Észfogyatkozás a Balkánon, avagy miről ismerszik meg a nacionalista?” címmel. A szöveget nagyon jól fogadták a Zágráb-Ljubljana és Zágráb-Belgrád tengelyen mozgó barátaim, azonban egyre több jel utal arra, hogy a háború sújtotta Horvátországban többé semmiféle pacifizmusnak nincs helye. A pacifizmus most egyenlő az árulással. Így lettem „árulóvá”, és, ami engem illet, egyre szilárdabb az ebbéli meggyőződésem.

Szeptember 9-én Párizsba utazom.

*Vigyázzatok magatokra,
Rada*

Maruša Krese

Quo vadis, Szlovénia?

Lám, itt állok dideregve Berlin közepén. Körülöttem mindenféle náció tolong és lökdösődik. Hajnali négy óra. Ellopták a jugoszláv útlevelemet, és most vadonatúj útlevéllal a zsebemben várom, hogy újra megkapjam a tartózkodási engedélyt. Jobb lett volna, ha német útlevelet kérek, hisz már évek óta nem élek a szülőházamban. A hazámban, amely délen van. Lehunyom a szemem, és látom magam előtt a tengert, a pálmákat, fügebokrokat, a szigeteket, dzsámikat, pravoszláv templomokat, barokk épületeket, a cigánysátrakat, fűcsomókat, és egy folyóparton fekvő város virágpiacát.

² önmagába mélyedés, meditáció

³ fiatal filozófus, R. I. volt tanítványa, ma Bonnban él újságíróként

⁴ Danilo Kiš (1935-1989) szerb dráma- és prózaíró, műfordító. Petőfi, József Attila, Radnóti, Pílinckzy, Petri, Tolnai Ottó verseit fordította szerbre. Magyarul megjelent főbb művei: *Manzárd-44. zsoltár* (1966), *Kert, hamu* (1967), *Korai bánat* (1971), *Fövenyóra* (1974), *Anatómialecke* (1980), *A holtak enciklopédiája* (1986), *Borisz Davidovics síremléke* (1978), *Kételyek kora* (1994), *Lant és sebhelyek* (1994)

Nekidőlök a korlátnak, ami a német Idegenrendészeti Hivatal épülete előtt várakozó tömeget hivatott kordában tartani. Hol is az én otthonom? Itt, Berlinben, ahol alig ismerek valakit, vagy amott délen, abban az országban, amelyik többé már nem is létezik - ahogy szlovén honfitársaim okítanak? Zsebemben egy nem létező ország vadonatúj útlevele. Az ember így is válhat emigránssá.

Lassan elveszítem önmagam, gyökereimet és hazámat, miközben szlovén barátaim azt üvöltözik, hogy „szabadság, függetlenség, önállóság, vissza Európába!” A szlovén költők, akik néhány éve könyvekben még a szlovénséget ócsárolták, ma a nagy Szlovéniáról álmodoznak. Ugyanazok, akik akkoriban e kis alpesi ország szűkösége miatt búsongtak, ma azt bizonygatják, hogy ez az ő igazi hazájuk, itt az ígért földje - és fegyverbe szólítanak. Emlékszem első külföldi utazásaimra, még gimnazista koromban, hátizsákosan, autóstoppal. Ha valaki megkérdezte, hová valósi vagyok, büszkén mondtam, hogy Jugoszláviába. Szerettem az országomat, és még ma is szeretem. Akkoriban a határok nyitottak voltak, lehetett élni, írni, beszélni. Ha Ljubljánában fojtogatóvá vált a hangulat, át lehetett ugrani Vencelcebe vagy Belgrádba pihenni. Nem tudom, a szlovén művészek hogyan fogják tudni elfelejteni azokat a kitüntetések, amelyekkel Szerbiában és más köztársaságokban jutalmazták őket. Nem tudom, a szlovén festők - elsősorban a hatvanas és a korai hetvenes évek konceptualista festői - hogyan fogják tudni elfelejteni szerbiai barátaik támogatását, azt, hogy Belgrádban gyakrabban állíthattak ki, mint odahaza, és hogy Belgrád kitárta előttük a kaput a világra, és arra az Európára, amiről ma ugyanezek a szlovének azt harsogják, hogy „Európa mi vagyunk, nem pedig ők odalent...”

Ők odalent...Több mint egy évvel ezelőtt Miodrag Perišićcel, a szerb PEN elnökével ültem Belgrádban, aki szomorúan állapította meg: „A horvátokról és a szlovénekről azt tartják, hogy racionalisták, ezért azt hittük, hogy a szerbiai helyzetet majd jobban meg tudják ítélni mint mi magunk. De sajnos őket is ugyanúgy hatalmába kerítette a nacionalista hisztéria, amivel nagyban hozzájárulnak Milošević¹ fölemelkedéséhez és a nagyszerb rémálom megvalósulásához...”

Ők odalenn és mi idefenn. Tulajdonképpen kik is vagyunk mi idefenn? A barátaim szerint jobbak vagyunk azoknál odalenn, hiszen mi szorgalmasak, megbízhatóak, kultúráltak és felvilágosultak vagyunk, és egyáltalán, mi vagyunk a legjobbabban ebben az egész balkáni bagázsban. Európa a mi oldalunkon áll.

Emlékszem a közép-európai írók tavalyi vilénicai találkozására. E három nap alatt megtapasztalhattam a szlovén nacionalizmust, láthattam a szlovén folklórt, hallhattam a szlovén írók panaszaradatát, és tanúja lehettem sovinizmusuknak és részvégtlenségüknek a koszovói írók iránt, akiket éppen ez alatt a három nap alatt tartóztattak le. Nem, a szlovén költőknek erre egy szavuk sem volt.

Három napon át azt hallgattam, hogy a kommunista rezsim milyen sötét korszak volt, hogy mennyire beszűkült és elszűkült akkor az élet, de most végre eljött az ő idejük, végre-valahára kimászhatnak sötét egérlyukaikból. Mindez szép és jó lenne, ha ezt nem ugyanazok az írók jajonganák el, akik a kommunista terror idején akár húsz könyvet is publikálhattak - szép honoráriumért -, ugyanazok az írók, akik a kiadókban bebetonozták magukat a szerkesztői székekbe, és a könyvpiacra abszolút hatalmuk volt mások fölött. Az új szlovén himnusz (France Prešeren „Áldomás” című bordala) hangjai mellett három napig a rosszulletet kerülgetett attól, hogy szlovén vagyok. Hogy ti miket műveltek, mondtam az egyik költőnek, a nagyszlovén eszme élharcosának abban a parkban sétálva, ahol Rilke *Duinói elégiájkát* írta. „Tudod - mondta -, nekünk, szlovéneknek az lenne a megoldás a gondjainkra, ha saját királyunk lenne”. Ez lenne hát a titka a szlovén tavasz mozgalmának, ami három évvel ezelőtt kezdődött? Ezek a jelenségek vajon csupán egy kis nép megkésett pubertásának a megnyilvánulásai, amely immár több mint száz éve hiába próbál rácsimpaszkodni a világtörténelem vonatára? Akkor, Duinóban, azt gondoltam, mindezt nem szabad túl komolyan venni. Beláttam, hogy a szlovén íróknak szíve joga, hogy éljenek művészi szabadságukkal, és nem hoztam szóba többet a dolgot. Néhány hónap múlva azonban rádöbentem, hogy komolyan kell vennem őket. Hiszen a nép nevében beszélnek - *ehhez a néphez* én azonban nem tartozhatom

¹ Slobodan Milošević (1941), jogász, 1983-tól hivatásos politikus; 1986-89: a SZKSZ KB elnökségének elnöke, 1989-90: a Szerb Köztársaság elnökségének elnöke, 1990: Szerbia köztársasági elnöke, a Szerb Szocialista Párt elnöke

Még mindig itt állok az Idegenrendészeti Hivatal kapuja előtt. És még mindig fázom. Majd' megőrülök attól a gondolattól, hogy a szülővárosom fölött vadászgépek köröznek. Tegnap telefonált Ljubljánából az egyik barátom, aki a Szociológiai Intézetben dolgozik: „Az egyetlen esélyünk az, ha a hadsereg kitart, mert akkor Szlovéniát nemzetközileg elismerik.” Pedig okos emberről van szó, a könyveit mindig szívesen olvastam. Egymás után veszítem el a barátaimat, mert már képtelen vagyok szót érteni velük. Hallom, amint azt mondják: mi már más nyelven beszélünk, tőled ez már idegen.

Fáj, ha látom, milyen döntéseket hoznak egyesek a hazám sorsáról. Hiszen ez az én hazám is, az én anyanyelvem, még itt, külföldön is ezen a nyelven beszélek a gyerekeimmel, ezen a nyelven írok, álmodom - sohasem leszek hűtlen hozzá. És most azt kell hallanom, hogy többé nem értem a saját nyelvemet.

Fölvívom anyámat Ljubljánában. Fölveszi, a háttérből hallani a légi veszélyt jelző szirénákat. A telefonban anyám határozottan kijelenti: Nem, én nem megyek le az óvóhelyre, én soha életemben nem bújtam el semmi elől. Megszólalt benne a veterán partizán. Eszembe jutnak azok a fiatal emberek, akik 1941-ben az ellenállást választották. Bevették magukat az erdőbe, hónapokig nem aludtak, éheztek, és évekig bizonytalan volt, hogy megéri-e a holnapot. Hogy érezhetik most magukat? Mit érezhetnek, amikor látják, hogy mire hármat számolnak, már ki is hirdették Szlovénia függetlenségét, és az országhatáron a „Jugoszlávia” feliratú táblát „Szlovénia” feliratúra cserélték? Ezért a határért valamikor sok ezer életet áldoztak. A szlovénok ma azt állítják: az vörös terror volt. Hogy érezhetik magukat, amikor a tévében azt látják, hogy vörös szőnyeget fektetnek le az emigránsok előtt, akik most bosszút lihegve térnek haza Argentínából, meg a hozzá hasonló országokból? Hiszen ezek az emigránsok mindig is a hazájuk jólétét tartották szem előtt - attól a jelentéktelen mellékkörülménytől eltekintve, hogy mindezt a fasiszták oldalán tették.

Te a kommunizmus szülötte vagy, mondják a barátaim, ha elmondom nekik a gondolataimat. De hisz mi mindannyian a kommunizmus, jobban mondva a reform-szocializmus szülöttei voltunk! És jól is éreztük magunkat benne mindnyájan. Olyan jól ment a sorunk, hogy a nagy jóléttől megcsömörlöttünk. Mindig valami ellenséget kellett magunknak keresni, hogy meg ne unjuk az életünket. A kommunizmusban olyan sok szabad művész volt, mint a pelyva. És mindannyian meg is éltek a művészetükből, no persze szenvedtek is mind, ahogy kell. A szlovéneknek muszáj szenvedniük, különben nem érzik jól magukat. A szlovén művészek szívfájdalma mindig is az volt: „De jó lenne, ha a külföld fölfedezne bennünket!” Most a külföld fölfedezett bennünket, csak egy kicsit máshogy, mint ahogy mi azt elképzeltük.

Így gondolkozom Berlinben saját generációm múltján, és fölmerül bennem a kérdés: valójában nem végtelenül egyszerű dolog-e a szlovén függetlenség kérdése? Az én korosztályom előtt nyitva állt minden út, többé-kevésbé azt tehetjük, amihez kedvünk volt. Csakhogy mi attól szenvedtünk, hogy lekésztünk a daliás időkről, ugyebár. Azt mondják, a vezetőink sztálinisták voltak. Igen, ez meglehet. Én mostantól fogva többé semmit sem állítok, különben a feje tetejére áll a saját valóságom. Lapozgatom a szlovén újságokat, és csodálkozom azon a rafinált cenzúrán, amit a szabad választások után bevezettek náluk (hiszen a szlovén médiában az utóbbi tizenöt évben nem létezett cenzúra, ezt otthoni barátaimnak is el kell ismerniük), és azt kérdelem magamtól: hát arról szólna ez az egész, hogy a fiatalabb sztálinista generáció ki akarja szorítani a hatalomból az idősebbet?

A politikához nem értek, mert nő vagyok, ugyebár? Az érzelmekhez azért valamicskét konyítok, hisz évek óta terapeutaként dolgoztam otthon is, dolgozom itt is. Szilárdan kell állnom a földön, végtére is három gyermekem van. És nem tudom, vajon politikusan vagy érző lényként nyilvánuljak-e meg, amikor Berlinben a külügyminiszterek konferenciájának sajtótájékoztatóján fölismerem a szlovén külügyminisztert, aki egyébként maga is író. Itt az osztrák delegáció vendégeként van jelen. A történelmet így is meg lehet változtatni. Hát nem éppen az osztrákok nyomtak el bennünket mindig a történelemben? Hisz az ő uralmuk alatt gebedtünk majdnem bele az erőlködésbe, hogy a nyelvünket megtartsuk! Nem voltunk-e boldogok Napóleon alatt, aki megengedte, hogy a saját nyelvünkön írjunk? Valóban vissza akarjuk hozni az Osztrák-Magyar Monarchiát, ahol mi csak az alattvaló szerepét játszhatjuk? Ez hozzánk, szlovénekhez még illene is, különösen az írókhoz. Az utóbbi évek történései úgyis elég megemésztenivalót hagytak hátra maguk után. Szükségünk lesz néhány évre ahhoz, hogy azt a bizonyos „elkerülhetetlen” tíznapos háborút földolgozzuk magunkban. Közben szórakozásból lerombolunk majd

néhány régi hősi halottnak állított emlékművet, és újat állítunk az újaknak. Remélem, egyszer eljön az az idő is, amikor már valaki más fog bennünket elnyomni.

Mi lenne, ha mi, szlovének, abbahagynánk végre a Balkán és a „déli testvérek” lejárását? Mi lenne, ha elgondolkoznánk egy kicsit azon, mennyiben járultunk és járunk hozzá *mi* ahhoz, hogy a Balkán Európa Libanonjává váljék? Valóban olyan makulátlanok volnánk, hogy a ragyogásunkat csak a dél felől gomolygó sötétség homályosítja el? Találtunk magunknak bűnbakot: tessék, ők a felelősek a mostani állapotunkért! Azért hogy Szlovénia a gonosz törpék országa lett, ahol a férfiak azt üvöltözik, hogy a művi abortuszon átesett nők gyilkosok (mellékesen szólva rám ez nem vonatkozik, én becsülettel hozzájárultam a szlovén népszaporulathoz), és ahol a művelődésügyi miniszter szerint a hazai kultúrában túlteng a nihilizmus. Hová jutottunk? Ezek a dolgok nem a déli testvérektől származnak, ezek belőlünk erednek, és ránk, szlovénekre tartoznak. Hálás vagyok a déli testvéreknek, hogy az ottani károszt importálták nekünk. A mai szlovén demokráciában uralkodó állapotok miatt félek az elkövetkezendő évektől, és a férfi-törpék uralmától (a demokratikus parlamentben ma kevesebb nő van, mint a szocializmus idején), akik az én nevemben és a szlovén nép nevében új király után kutatnak. Remélem, legalább fess ember lesz.

Die Zeit, 1991.IX.6.

Maruša Krese: OTTHONOM NYUGATON

Messze nyugaton ma reggel még emberek ültek
a vén gesztenyefa alatt, háttal a Napnak,
hogy ne lássák a keletről gomolygó felhőket.
Körülöttük ártatlan, gyöngéd szellő fűjdogált,
s ők azt mondták, nemsoká szörnyű vihar kerekedik,
mit a keleti népek hoztak rájuk -
azok a barbár örültek a Balkánról,
a ferde szemű idióták, s a vodkával átítatott orosz lelkek,
a kegyetlen törökök, meg a szerbek, késsel a szájukban,
a vérbosszúra szomjas crnogoracok, a ravaszdi palesztinok,
meg a tunya indiaiak.

Ez az egész csürhe itt akar ülni a vén diófánk alatt,
épp minálunk, a napon,
innák a teájukat mind a gyöngye szélben,
hogy vihart támasszanak nyugodt szívünkben.
E vademberek frissen meszelt falunkat ledöntenék,
s még csodálkoznak a szögesdróton, a bugrisok,
amivel a gesztenyefát kerítettük körbe,
hogy tiszták maradjanak a kerti székek.

Belgrád, 1991. október

Drága M.,

itt küldünk neked különböző „papírokat”.

AJÁNLÁS A HÁBORÚ ELLEN LÁZADÓ ÁLLAMPOLGÁR
VISELKEDÉSÉRE VONATKOZÓAN LETARTÓZTATÁSA ESETÉRE

Ha Önt a bevonulási parancs nem teljesítése miatt letartóztatják, akkor - függetlenül attól, mely hatóság hajtja azt végre, - a következő módon járjon el:

- azt követően, hogy igazolta magát, utasítson vissza mindenfajta kommunikációt a rendőri hatósággal;
- a nyomozó hatóságnak - a vizsgálóbírónak - kizárólag polgári ügyvéd jelenlétében tegye meg az alábbi NYILATKOZAT-ot:

Név, születési hely és idő.

Megesküdtem rá, hogy Jugoszláviát védelmezni fogom.

A Jugoszlávia területén lévő valamennyi fegyveres erő Jugoszlávia megsemmisítésére tör, s mint ilyen, valamennyi illegitim.

Hadifogoly vagyok.

Figyelmeztetem Önöket, hogy hadifoglyok ellenséges hadseregbe való besorozása háborús bűn.

Ez minden, amit hajlandó vagyok mondani.

Aláírás

A fentiekkel kapcsolatban ne mondjon semmi mást.

Ha a vizsgálóbíró tovább faggatja, ismételje meg a figyelmeztetést, hogy hadifogoly, és adatainak közlésén kívül egyetlen kérdésre sem köteles válaszolni.

Ezek után - mindaddig, amíg szabadon nem bocsátják, vagy vádat nem emelnek Ön ellen (a vádemelés pedig háborús bűn) - kizárólag védőügyvédjével beszélgesse, és vele is csupán személyes dolgokról.

A Háborúellenes Szervezetek Jogi Szolgálat
Belgrád, 1991. október

Ezt az Ajánlást sugározta napokig a Radio B-92. Primožnál¹ a színházban létrehoztunk egy kis hírszerző-központot: rádió-amatőrök, háborúellenes kiadványok, háborúellenes maraton: a BAM. Küldök neked egyet a számos petíció közül:

A HÁBORÚS BŰN ELLEN

Szótárunkból nyomtalanul eltűntek az olyan szavak, mint: szerelem, barátság, remény, béke. Úrrá lett rajtunk az örület, a vérbosszú és a halál.

Vezéreink, miután nacionalista aklaikba tereltek minket, most bűnbe és katasztrófába sodornak. Előre vesztes csatáikat nem létező céljaikkal indokolják. A nemzetközi jog és az ENSZ Alapokmánya tiltja a háborút és az erőszak valamennyi formáját, sőt az azzal való fenyegetőzést is. Az erőszak alkalmazása emberiség elleni bűn. Ha mégis sor kerül rá, akkor a hadviselők kötelesek a nemzetközi jog fegyveres konfliktusokról szóló előírásaihoz tartani magukat. Ezen előírások megsértése háborús bűnnek minősül, és az felel érte, aki rá a parancsot kiadta, azt végrehajtotta, arra felbujtott, a végrehajtásában segített, vagy aki benne bármi módon részt vett. Háborús bűnnek számít:

- a polgári lakossággal szembeni embertelen bánásmód, például a megfélemlítés, terror, túszedés, a túszok megölése, éheztetése, szomjazztatása;

- a sebesültek, hadifoglyok, betegek és gyermekek elleni embertelen cselekmények, a hadifoglyok és a sebesültek meggyilkolása;

- kollektív büntetések alkalmazása, nagy szenvedések előidézése, a lakosság politikai, nemzeti, faji vagy vallási alapon való üldözése;

- a testi épség veszélyeztetése, és az emberek egészségének aláásása, a kínzás, megcsonkítás, prostitúcióra való kényszerítés, megerőszakolás;

- a köztulajdon vagy a polgári javak fosztogatása, az egészségügyi felszerelés kisajátítása vagy rongálása;

¹ Primož Bebler, színházrendező, az UJDI, a PEM és a BHM tagja,

- az ellenség kegyetlen és álnok módon való megsebesítése vagy megölése, a tömeggyilkosságok, nem megengedett harci eszközök és módszerek használata,
- a történelmi emlékek és a kulturális javak megsemmisítése;
- a városok és falvak lerombolása, vagy a települések harcászati indokolatlan elpusztítása.

Jugoszlávia valamennyi nemzetközi hadi jogi egyezményt ratifikálta és törvénybe iktatta, akárcsak a Genfi egyezménynek a *nem nemzetközi* jellegű fegyveres összeütközések áldozatainak védelméről szóló kiegészítő jegyzőkönyvét. Mindezen jogszabályok szerepelnek az „Utasítás a hadi jog alkalmazásáról a jugoszláv fegyveres erőknél” című végrehajtási utasításban. Ennek megsértését a JSZSZK Büntető törvénykönyve szankcionálja (XVI. fejezet - Az emberiség és a nemzetközi jog elleni bűncselekmények - 141-156. §), és ezen bűncselekmények nem évülnek el.

Az a háború, amelyben a felsorolt bűntetteket nap, mint nap elkövetik, semmit sem képes megoldani. Ne írják alá saját halálos ítéletüket azzal, hogy részt vesznek e gaztettekben, és a saját lelkiismeretükkel vívott, eleve vesztes csatában.

NŐI PARLAMENT BELGRÁDI NŐI LOBBY

Belgrád, 1991. október 11.

JELENA TRPKOVIĆ TANÚSÁGTÉTELE

Elhangzott a Radio Beograd II adásában, valamint megjelent
a *Književne novine*¹ 1992. február 15-i számában

1991. október 1.

Itt a háború. Többé már nem gyerekkori emlék, hanem a felnőttkor valósága. Senki sem tudja elhinni, annyira tébolyult és értelmetlen. Repülök húznak el a fejünk fölött és valahonnan gépfegyverropogás hallatszik. Cavtat felől füst gomolyog. Maro azt mondja, ég a Plat. A tengerparti főutat elvágták, és a katonaság át akar törni Osojnik és Slano felé. Állítólag egy orvlövész lelőtt egy asszonyt. Mokošiciban katonák jelentek meg. Jelena meglepődött, milyen sokan vannak. Megszámoltam a gyertyákat: még tíz van... Milyen hülye helyzet, hogy gáz nélkül maradtunk. Mások még hülyébb helyzetbe kerültek: meghaltak. Vajon mi lesz holnap? Lesz-e még holnap? Isten irgalmazzon nekünk. Az éjszakai lepkék a gyertya körül röpködnek. Megszűntek a robbanások. A felhők újra eltakarták a csillagokat. 21³⁰. A csapból nem folyik a víz.²

Dubrovnik egész nyáron üres volt. Nem tolongtak benne a turisták, egyedül fürödhettünk a strandokon. Mindannyian abban a hiszemben voltunk, hogy Dubrovnikot nem fogják bántani. A veszély azonban érződött a levegőben, úgyhogy sokkal többet jártunk össze, mint azelőtt; elmentünk kirándulni akár két-három napra is, amiben volt némi hisztéria is, meg persze féltünk. A háború a tengeri blokádval kezdődött. Hátborzongató csönd áradt a tenger felől. A hadihajókat nem láttuk, de az, hogy senki sem mehetett ki a bárkájával a tengerre, és hogy a halászok nem halászhattak, az tengeri blokád volt. Elvágtak bennünket a világtól.

¹ A belgrádi *Irodalmi Újság*

² A dőlt betűs részek Milan Milišić 1991. szeptember-októberében írt *Háborús naplójából* valók. Milan Milišić költő és műfordító volt, a dubrovnikai Marin Držić színház dramaturgja, aki 1991. október 5-én halt meg Dubrovnik bombázásakor. Jelena Trpković a felesége. Festő, a Polgári Ellenál-lási Mozgalom és a Belgrádi Háborúellenes Mozgalom tagja.

Milán és én tettük a dolgunkat. Milán Robert Frostot fordított. Amikor Jugoszláviában azok a bizonyos sorsdöntő események zajlottak, akkor ő még Amerikában volt. Hazajövele után is ezen a fordításán dolgozott. A barátainkkal nem sokat politizáltunk. Feszült volt a légkör, mert az utcákon időnként HDZ-aktivisták³ jelentek meg, kiaggatták a zászlóikat, és mindenkiel alá akarták íratni a Horvátország elszakadását követelő petíciójukat. De mindez valahogy mégis békésen zajlott, senki sem csinált nagy ügyet belőle, valójában egyikünk sem gondolta komolyan, hogy veszély fenyeget. Azt terveztük, hogy elmegyünk Jugoszláviából. Éreztük, valami nagyon csúnya dolog fog történni, ami után - bármi legyen is az - többé nem fogunk tudni szabadon élni. A helyzet akkor vált súlyossá, amikor megkezdődtek az elsötétítések, tehát a tengeri blokádnak idején. Még este is el kellett sötétíteni, semmi fénynek nem volt szabad kiszűrődnie. Én fekete kartonnal ragasztottam be az ablakokat. Akkor már tudtuk, hogy valami szörnyűség van készülóban.

október 3.

Az egész azzal kezdődött, hogy nem jöttek meg az újságok. Öt napig nem lehetett Borbát kapni, s a végén még a Slobodna Dalmacija sem érkezett meg, ami odáig partizán módjára átverekedte magát minden akadályon. Most már rádiónk sincs. Jelena zsebrádiója alig hallható a gyöngye elemek miatt. Nincs televízió, nincsenek újságok. Az idő a jelenből visszacsúszott a múltba, és mi valamiféle üres térben maradtunk, amelyen átsüví a bizonytalanság és a félelem. Az emberek azt számolgatják, mennyi élelmük és vizük maradt. Nekem Sartre olvasása nyújt némi vigaszt, jóllehet ironikus és kérlelhetetlen vigaszt. Először leszögezi, hogy az idő eredetileg nem a természet sajátja. Az idő tehát se nem keret, se nem háttér, se nem az érzéki világ a priori formája, vagy a fejlődés törvénye. Az idő csak álom, amit teljes egészében beburkol a semmi. Délután négy körül elült a bóra. A Nap alatt elterülő csöndben a város néma és kihalt.

október 4., péntek

Elindultam a városba. Banja fölött elkezdett üvölteni a sziréna. A trafikos gyorsan adott négy doboz „benston”-t, amit Jelenának viszek. Fölteszem, hogy a cigaretta nemsokára hiánycikk lesz, ahogy az háborúban szokás. Elég ostoba voltam, hogy nem vettem egy karton „ronhill”-t. Pont, amikor a Lazarretthez értem, az eladólányok elkezdtek rohanni az óvóhely felé. A „Merkator” butikban egy asztalt tettek az ajtóba pult gyanánt, és azon árulnak. Az utcán nincs felfordulás. Mima Čarapa pocakja az álláig ér: teletömte az ingét kenyérrel. A főutca kihalt. Középen Gundulić emlékműve áll, a talapzat jó lesz neki óvóhelynek.

Amikor eldöntöttem, hogy reggel fölszállok a hajóra, akkor először haza akartam menni, hogy összeszedjem Milán kéziratait és az én munkáimat, pedig tisztában voltam vele, hogy nem vihetem őket magammal. Afelől egy pillanatig sem volt kétségem, hogy melyiket viszem: a saját munkáimat-e, vagy az ő kéziratait. Végül mégsem mentem vissza a házba, és nem vettem magamhoz semmit. Ott maradt mindenünk. Milán egész élete meg az én egész életem. Reggel Lukša Peko autóba ültetett, és kivitt a kikötőbe. A hajó még nem jött meg. A kikötőben több ezer ember gyűlt össze, pedig a hajó, amire vártunk, csak hétszáz személyes volt. Itt találkoztam néhány barátunkkal. Üdvözöltük egymást, összecsókolóztunk, búcsúzkodtunk. Pero Poljanić, a polgármester így szólt hozzám: „Jelena, soha többé nem látjuk egymást.” Aztán jött Đuro Kolić, és azt mondta, mindjárt átvisz a hajóhoz, tehát annak a drótkerítésnek a túloldalára, aminek az innenső oldalán több ezer ember maradt. A hajó érkezétségig az európai megfigyelőkkel voltam. A hajóba először a nők és a gyerekek szálltak be - ez órákig eltartott. Utána beszálltunk mi is. Én kaptam egy kabint tusolóval - 23 nap óta nem láttam folyó vizet. A kabinom előtt a bőröndjén egy félájult, sokkos állapotban levő asszony ült a tíznapos csecsemőjével. Sírnival sem sírt,

³ Horvát Demokratikus Közösség, a horvát kormányzó párt (1989. VI. 17-alakult Franjo Tuđman vezetésével)

csak folyt belőle mindenfelé. Bevezettem a kabinomba, adtam neki nyugtatót, attól egy kicsit lecsillapodott. Elmondta, hogy otthon hagyta a férjét, mert Szabadkára akar menni, és nincs teje. Hallottam, hogy a hajón több csecsemő is van. Az asszony elmesélte, hogy a szülés után nem fürdették meg sem őt, sem a kisbabáját. A kórház óvóhelyén szült, ahol közben svábbogarak futkostak a testén, s még forralt víz sem volt. Akkor jött a kapitány, aki Milán jó ismerőse volt, hogy megnézze, megvan-e mindenem. Kértem, hogy az asszony a csecsemőjével hadd maradjon a kabinomban, és hogy hozzon neki egy matracot. Ő azt mondta, elhelyezi valahol másutt, és adott neki egy kabint. A folyosók zsúfolásig voltak síró, visító gyerekekkel, akik azt kiabálták: „mama, vegyél föl!”, de az anyjuk nem tudta őket fölvenni, mert a keze teli volt csomagokkal, melyeket nem mert letenni, nehogy ellopják. A menekülés olyan volt, mint egy lidércnyomás. A sok öregemberen meg kisfiún kívül a hajón alig volt férfi, csak az a néhány „Montgomery” kabátot és sötét napszemüveget viselő középkorú albán, akiről nem tudom, hogy kerültek a hajóra.

A hajón iszonyú csönd volt. Nem tört ki pánik, nem volt őrjöngés, könnyek, zokogás. A dubrovnikaiak azokban a napokban hősiiesen helytálltak, és a parton maradók is méltósággal viselték a sorsukat. Rosszul éreztem magam, amikor kivezettek a tömegeből, és elkülönülve, védetten álltam ott, bár Milán halála miatt és a városban látottaktól annyira sokkos állapotban voltam, hogy ezen nem is igen gondolkodtam. Akkor nem éreztem magam árulónak, de ma már azt kérdelem magamtól, vajon nem lett volna jobb, ha ott maradok, mert szerettem ezeket az embereket, és a jelenlétem - amiért belgrádi születésű vagyok - talán lelket önthetett volna beléjük.

péntek, október 4.

Sok szomszédunk beköltözött a Hotel Argentinába. A strandon lévő medence olyan, mint egy disznóól. Láttam Draškot, amint egy vécéartállyal vizet mer belőle. Belemossák a lábukat, elmosogatják benne az edényeket. A móló végén, ahol be lehet gázolni a tengerbe, összegyűlt egy csomó nő mosakodni és haját mosni. A tengerben már én is próbáltam mosakodni, de a szappan olyan a tengervíznek, mint a viasz, nem is habzik jobban a viasznál. Kövér szomszédasszonyunk lánya bugyikat mos. A férje így szól: „Csodálatos a víz, én egy kicsit még lent maradok.” Keletről és nyugatról füst gomolyog a város fölé. Egy nő lehozta otthonról a strandra az összes piszkos edényét, és elmosogatta. Megundorodtam a fürdéstől. Ma valahogy olyan szétszórt vagyok. Sartre-ot sem vagyok képes olvasni.

A Prijekon egy csodálatos dubrovnikai matróna, Danka Zuanić befogadott tizennégyönket a házába, mert segíteni akar rajtunk.

Milán temetése 11 órakor volt a Boninovón. Odajöttek hozzám az emberek és azt mondták, figyelj, Jelena, az egész nem tarthat tovább öt percnél, mert mindenfelől lőnek. Gyönyörű verőfényes nap volt, a repülők a Srđ hegy fölött húztak el és bombáztak. Ennek ellenére sokan eljöttek. A temetésről képtelen vagyok beszélni...

Milán mesélte, hogy gyerekkorában Dubrovnikban élt, és a II. világháború alatt a lakosság behúzódtott a városba, mert óriási falai védelmet nyújtottak. Talán mi is emiatt éreztük magunkat biztonságban, azt hittük, hogy ezek a vastag falak majd megvédenek. Akkor még nem tudtuk, hogy a városfalakat is löni fogják.

Két nappal azelőtt, hogy Dubrovnikot bombázni kezdték volna, Belgrádból fölhívtak a rokonaim, és azt mondták: „Jelena, meneküljtek!” Éppen reggeliztünk. Amikor letettem a kagylót, így szóltam Milánhoz: „Figyelj csak, Milán, azt az üzenetet kaptam, hogy meneküljünk a városból. Most mit csináljunk? Te mit tennél, ha téged figyelmeztettek volna?” „Ugyanazt, amit te. Nevettem volna, és azt mondom, nem megyünk sehová.” Hatodikán Belgrádba kellett volna utaznom, de azt mondtam, csak akkor megyek, ha vége lesz a háborúnak. Október 1-én kora reggel hallottam az első robbanásokat, ahogy a Srđet bombázták. Odamentem az ablakhoz, de onnan semmit se lehetett látni, ezért kiálltam a konyhaajtóba, és láttam, ahogy a házunk mögött becsapódik egy bomba. A ház körül kődarabok kezdtek röpködni, tele lett velük a kert. A kutyánk nagyon nyugtalan lett, szörnyen ugatott, ezért bevitettem a házba. Bementem Milán szobájába és azt mondtam: „Kitört a háború.” Ő csak nevetett és azt mondta: Jelena, ezek csak petárdák, esetleg aknavetők.” És fekvé maradt az ágyban. Átmentem a szomszédokhoz, és

elmondtam, hogy a házunk mögött egy bombát láttam becsapódni, meg a fölcsapó füstöt utána. Két autót talált el. Visszamentem a házba, és láttam, hogy Milán be akar menni a városba. Kérleltem, hogy ne menjen, de mégis elment. Amikor visszajött, megcsináltuk a reggelit. Akkor kezdődött a légiriadó. Én elszaladtam az óvóhelyre, Milán azonban nem volt hajlandó velem jönni. Bement a szobájába és a fordításán dolgozott. A légi veszély körülbelül öt óraker múlt el. Hazamentem, és ott találtam Milánt a konyhában, amint épp az asztalt teríti az ebédhez. „De jó, hogy megjöttél, épp kész lett az ebéd!”- fogadott. Azt mondtam, nem ebédelni jöttem haza, hanem a kempingágyakért, hogy elvigyem őket annak a négy gyereknek, akikkel az óvóhelyen találkoztam. Amikor levittem az ágyakat az óvóhelyre, akkor újra megszólalt a sziréna, ezért éjszakára ottmaradtam. Esténként különben az asztalnál üldögéltünk két gyertya fénye mellett; összesen tíz gyertyánk volt. Olvasgattunk, Milán éppen Sartre naplóját, a *Jegyzetek a furcsa háborúról*-t olvasta. Én tudtam, hogy egy bomba a házunkra fog zuhanni. Próbáltam Milánnak elmagyarázni, hogy mi éppen azon a vonalon vagyunk, ahová a gránátok esnek. Azt mondtam: én semmit se tudok a háborúról, de elképzelem, ahogyan valakik ülnek a katonai térképek előtt, amelyekre minden egyes kő be van jelölve, és rajzolják azokat az absztrakt ábrákat, huzigálják a vonalaikat, hogy hová kell esniük az aknáknak. Mi pont ezen a vonalon fekszünk: az első bomba a házunk mögé esett, a másik Lokrum elé, a harmadik Lokrumra. Ez mind egy vonalban van a mi házunkkal. Milán nevetett rajtam, úgymond: van valami logika abban, amit mondok, de mi nem értünk ezekhez a dolgokhoz. Az egyik este kiálltunk az erkélyre. Ehhez hasonló feketeséget, ilyen áthatolhatatlan koromsötétet még sohasem láttam, mint abban a síri csöndben. Mint akiket mellbe vágott a sötétség és a gomolygás - visszahőköltünk a szobába. Azon a bizonyos október 5-én a nap ugyanúgy kezdődött, mint máskor. Milán fürdés után elvitte sétálni a kutyát, én két nagy kannával lementem vízért, mert hallottuk, hogy jött egy tartálykocsi. Azokban a napokban mindenféle vizet összeittunk: esővizet, zavaros állott vizet a ciszternából - volt, amit fölforraltunk, volt, amit nem. Nem volt se gázunk, se áramunk. Egy régi sparhelten tüzeltünk. Lementem a két kannával, és vettem vizet a tartálykocsiból. Visszafelé jövet találkoztam Milánnal, aki azt mondta: „Vidd haza Čobit, én viszek egy kis vizet a tanárnőnek, mert nem tudott lejönni a tartálykocsihoz.” Utána hazamentünk, főztünk valamit ebédre, és máris öt óra volt. Az érzékszerveim hihetetlenül kifinomultak, minden pissenést meghallottam, már föl tudtam ismerni a gránátok kaliberét, és azt, hogy melyik irányból jönnek, a tenger vagy a hegy felől, hogy légelhárító vagy tankgránátok. Csak arra emlékszem, hogy az egyik pillanatban Milan a szobája erkélye felé iramodott, a kutya pedig berohant a konyhába. Milan kiszaladt az erkélyre - én csak ekkor hallottam meg a három gránát hangját. Kivittem a kutyát a verandára, és Milán után futottam. Milán azt mondta: „Láttam azt a három gránátot, ahogy az Excelsior mellett becsapódnak. Ott úsztam ma reggel.” Becsuktuk az erkélyajtót és a dolgozószoba ajtófélfája alá álltunk. Ott álltunk egymást átölelve, miközben a bombák körülöttünk zuhogtak. Akkor hallottam először a hajóaknákat. Milán azt mondta: „Ezek megölnék minket, ezek eldöntötték, hogy megölnék minket, pedig mi olyan kevesen vagyunk ebben az utcában, mért akarnak pont bennünket megölni?” Akkor elengedett és azt mondta: „Bocsáss meg, de keresztet kell vetnem.” És keresztet vetett. Ott álltunk egy darabig, aztán volt egy kis szünet, talán egy perc. Egyszerre szólaltunk meg: „Gyerünk az asztal alá.” Beültünk az asztal alá valami kispárnákra, és hallgattuk, ahogy a bombák körülöttünk záporoznak. Aztán minden elcsöndesedett. Egyszer csak Milán fölugrik, és azt mondja: „Megfeledkeztünk a levesről. Megyek, megnézem, hátha fölforrt azóta.” Kiment a konyhába. A konyhaasztalon ott állt egy fél kupica pálinka. Odaadta és azt mondta: „Milyen szomorú egy ilyen félig telt pohár.” Ez az utolsó, amire emlékszem. Nem tudom, hogy elájultam-e, vagy csak elkábultam, csak arra emlékszem, hogy kinyitottam a szemem - igen, arra emlékszem -, és láttam a füstöt, azt a sűrű gomolygást a fényben, és láttam, hogy eltűnt a konyhaajtó meg az ablak. Szörnyű nagy csönd lett, és én tudtam, hogy Milán meghalt. Elkezdtem keresni a konyhában, megragadtam a vállát, kitapogattam a helyet, ahol a golyó átfúrta a tüdejét, megpróbáltam betömködni a lyukat. Tudtam, hogy halott, de ugyanakkor azt is tudtam, hogy valahogy segítenem kell rajta. Kezdtém róla leszedezetni a rázuhant bútorokat, aztán megragadtam a kezét és áthúztam a szobába. Ráhajoltam a mellkasára, de a szívem olyan hangosan vert, hogy semmit se hallottam. Akkor segítségért kiáltottam - nem tudtam, hogy a szomszéd Ivušić lakás is összeomlott -, hívtam Ljiljanát, aki azt kiabálta vissza: „Jelena, nem tudok segíteni, megsebesültem.” Akkor odarohantam a telefonhoz, de az összetört, akárcsak Ljiljanáéé. Ő ott guggolt a lakásukban a két kisgyerekével, megsebesült a

combján, ömlött belőle a vér, én is csupa vér voltam. Egyre csak bombáztak, mintha sose akarna vége lenni. Aztán elmentünk arra az ideiglenes óvóhelyre Zec állatorvoshoz, ők hívták ki a mentőket. Fölhívtam a dubrovniki rádiót, és azt mondtam Davor Mojašnak: „Davor, Milán meghalt.” A többiek győzködtek, hogy talán még él, még van remény, én azonban tudtam, hogy nincs. Jött az orvos, aki ismerte Milánt. Sírt. Azt mondta, azonnal meghalt. Kaptam nyugtató injekciókat, amitől csak eltom-pultam, és szörnyen éreztem magam, amiért Milán egyedül maradt a házban...

Levél Láertészhez, 1991. szeptember vége

Kedves Láertésem,

...Úgy döntöttél, eltöröd a különbséget tett és akarat között. Sokan már megszabadultak az élettől. Az asszonyok utáni vágyunk - mit a forró homokon éreztünk, miközben fehéren tűzött ránk a nap, és a apró szikrák pattogtak szerteszét a sima tenger felszínén - a semmibe vezett immár. Az, mire kedveseinknek megesküdtünk, elvesztette bizonyosságát, akárcsak az, hogy látjuk-e őket holnap... Csak nehogy elmerüljünk a kétségbeesés mocsarában - olyan feladatunkká vált ez, amire riadtan, lehorgasztott fejjel bólogatunk, mint bukott diák a pótvizsgán... Valahol a közelben egy kóbor akna fütyül: nemsoká egy emberi lakóhely tetejét zúzza majd össze, lángba borítva a házat. Csak annyi időnk van, hogy azt kívánjuk, bárcsak mentek volna el a ház lakói ma éjjel máshová aludni, ahová egy másik akna majd csak akkor zuhanjon, ha annak lakói is máshol éjszakáznak. Talán éppen itt, minálunk.

Amikor az apró Szent András sziget mellett elhaladtunk, észrevettük, hogy a hajó visszafelé úszik. Ettől megdermedtünk. A hajó azonban tett egy kört és folytatta útját tovább. A kapitány elárulta, hogy vissza akartak fordítani bennünket Dubrovnikba, mivel a hadsereg naponta csak egy hajót enged át, és a „Slavija” aznap már elment. Mégis átengedtek, mert öt perccel a hajó indulása után bombázni kezdtek a gruzi kikötőt. Bombázták Lapadot is, a menekülteket befogadó szállodákat, meg a Solitudo kempinget is. A hétszáz személyes hajón ezerkétszáz ember volt. Sokan nem fértek már föl rá. Marina, a barátnőm, aki a kutyájukkal a megszálló katonák által foglyul ejtett férje és fia keresésére indult, állítólag Splitbe ment. A mljeti szorosban megállított bennünket a hadsereg, hogy ellenőrizzen. A kabinom ablakából láttam egy kis cirkálót és a „Liburnija” csónakjait. A mi hajónkról néhány tiszt átment a cirkálóra, ahonnan katonák jöttek csónakokon. Szép, fiatal, egyenruhás emberek, akik a hajón egész idő alatt egyetlen dolgot csináltak: egyfolytában bocsánatot kértek. Átugrálták az embereket és azt hajtogatgatták: bocsánat, bocsánat, bocsánat! Kinyitogatták a kabinok ajtajait, ahol a csecsemők meg a gyerekek voltak a síró anyjukkal, és egyre csak azt ismételték: bocsánat, bocsánat, bocsánat. És közben senkinek sem néztek a szemébe.

Zágráb, 1991. X. 15.

Drága Biljana, a nyári, belgrádi találkozásunk óta egyfolytában utazom, de mintha mégsem lettem volna sehol, csak mindig újabb és újabb határokat léptem volna át.

Zágrábba a legutolsó autóbusszal indultam vissza, akkor, amikor már semmi más nem ment. Szerbiában és Horvátországban időnként különböző katonai és rendőrzárőrök tartóztattak föl bennünket, akik átvizsgálták az utasok iratait és a csomagokat.

Amíg Rijekában voltam, addig az anyák országszerte mozgalmat indítottak azért, hogy a fiaikat engedjék haza a jugoszláv hadseregből. Kezdetben úgy látszott, hogy talán kibontakozhat belőle egy széleskörű béke- és feminista mozgalom. Az is reményre adott okot, hogy hasonló megmozdulások

voltak egyidejűleg Horvátországban, Szerbiában, Bosznia-Hercegovinában, valamint Makedóniában. A dolog az első napokban különösen nagy izgalmat okozott Horvátországban, ahol a mozgalmat elnevezték a „Szeretet bátyjájá”-nak, ami által saját ellentmondásos genezise is megmaradt. Az első napokban tehát a nők országszerte - amiből én a tévében csak Horvátországot láthattam - hangot adtak jogos haragjuknak, amiért a fiaikat - akiknek már le kellett volna szerelniük - visszatartották a hadseregben, és a polgárháborúban való részvételre kényszerítették. A boszniai anyák betörték a bosznia-hercegovinai parlament épületébe - amit a szerb anyák már egy hónappal azelőtt megtettek -, a horvát asszonyok pedig a városok főterein, a kaszárnnyak környékén, és Zágrábban a Honvédség Parancsnoksága és a Hadsereg Háza körül gyülekeztek. A horvát anyák ezzel már a kezdet kezdetén egyértelművé tették, hogy - ellentétben a szerb vagy boszniai anyákkal - nem az ellenzékét képviselik. A megmozdulás elég lenyűgöző látványt nyújtott, és a TV egész napos helyszíni közvetítést adott erről az eddig soha nem látott eseményről. Női büszkeségem nőttön-nőtt, a dolog azonban kezdett gyanússá válni másnap, amikor elmentem a gyűlésükre: ott már nemzeti zászlókat (jelen esetben horvátokat) lobogtattak és nemzeti indulókat énekeltek. Az anyákon kívül itt már az Egyház és konzervatív női életvédő (pro-life) szervezetek is jelen voltak; sokan rózsafüzért morzsolgattak, imádkoztak, és a horvát fiúk hazatérését követelték a jugoszláv néphadseregből, *a horvát alakulatokból viszont nem*. Két-három nap múlva, amikor a nacionalista hév már teljesen magával ragadta az asszonyokat - akik bedőltek az egyre hisztikusabbá váló hősi retorikának és az *anya-fiú* szimbolikának, mint a nemzeti állam alappilléreinek -, az anyák úgy döntöttek, hogy Belgrádba mennek a fegyveres erők vezérkarához, hogy ott könyörögjenek a fiaikért. A húsz-harminc busznyi asszony ekkor még tartózkodott attól, hogy nemzeti jelképekkel tüntessen. Belgrádba érkeztek autóbuszok Bosznia-Hercegovinából és Makedóniából is, de a legtöbb Horvátországból. Belgrádban a rendőrség elég durván bánt velük, szétválasztotta őket több kisebb csoportra, lehetetlenné téve ily módon nekik a békés tömegdemonstrációt, és nem engedték, hogy a belgrádi női és ellenzéki szervezetek kapcsolatba lépjenek velük. Kiterelték őket a város szélén lévő Hadsereg Házába, ahol elszigetelve és nagyon rossz körülmények között voltak kénytelenek eltölteni egy egész napot és éjszakát, miközben azok a magas rangú katonai vezetők, akikkel beszélni szerettek volna, nem is fogadták őket. Akárhogy is volt, ezt követően minden oldalon megerősödött a nacionalista hangulat, különösen a horvát és a szerb anyák között, akik ezután meg se próbáltak közös akciókat szervezni. Zágrábba való visszatérésük után a zágrábi anyákat erkölcsi győztesként ünneplik, és végleg megnyerik őket a nacionalista követelések számára. Egy nappal később mintegy harminc autóbusszal - most már csak horvát és albán (a közös ellenség miatt) - anyák indulnak Bruxelles-be az Európai Közösséghez. (Néhány nap múlva a szerb asszonyok is külön elmennek tüntetni.) Az autóbuszok zászlókkal és vallási jelképekkel földíszítve érkeznek Bruxelles-be, ahol hivatalosan fogadják a rémült, elcsigázott és manipulált anyákat, akik már tíz napja nem aludtak; a fiaikat hovatovább elfelejtik visszakövetelni, Horvátország szuverenitásának elismerését viszont könnyes szemmel sürgetik.

Időközben a munkám miatt el kellett utaznom Franciaországba. De hogy utazzak el, amikor minden repülőtér le van zárva? Szerencsére elvittek bennünket autóbusszal Ljubljánába, onnan pedig kerülő úton, átszállással tudtam eljutni Párizsba. Később már Ljubljánából se lehetett elrepülni. Utána vissza kellett volna mennem Belgrádba. G. fölhívott Párizsban és megint azt mondja, hogy ne menjek. Telefonálni se fog tudni, a Zágráb-Belgrád és Belgrád-Ljubljana vonalat megszakították. Zágrábba Ljubljánán keresztül kellene repülnöm, de már azt a repülőtér is lezárták, ezért az ausztriai Klagenfurtba irányítanak. És még oda is három órás késéssel érkezünk meg. Az éjszaka közepén Ljubljánából már semmilyen csatlakozásom se lesz Zágráb felé, majd valakit megkérek Szarajevóban, hogy jelentse Belgrádnak az érkezésemet.

Egy héttel később ugyanezen az útvonalon két szirénázó autó között száguldok a kocsimmal Ljubljana felé. Onnan autóbusszal Klagenfurtba, Klagenfurtból pedig Párizsba. Egy hétre rá a helyzet még bonyolultabb. Kocsival megyünk vissza Szlovéniába, ahol már nem fogadják el a dinárt, kénytelenek vagyunk devizában fizetni, ők pedig a büszke, önálló „tolar”-jukban adják a visszajárót, amivel nem tudunk mit kezdeni. Határosdit játszanak Szlovénia és Horvátország között.

Zágráb, 1991. október

Kedveseim,

újra Zágrábban vagyok. Zágráb nyomasztó és félelmetes, mint minden militarizálódott, háborús város: durva és közönséges, teli állig felfegyverzett civilvel és „örömkatoná”-val. Sokuknak félreérthetetlen fekete jelvénye van, a Jogpárt legális, félkatonai alakulata pedig egy, az „usztasá”-ra utaló U-t visel fekete egyenruháján. Városszerte randalíroznak. Futkos a hideg a hátamon. Az utcánkban, amelyik a Hadsereg Háza szomszédságában van, teherautók bénították meg a forgalmat. Szirénák vijjognak reggeltől estig - folyik a lakosság tudatos megfélemlítése és nemzeti alapon való homogenizálása. Az utcákon mindenütt szanaszét heverő betontömbök, a kapukat homokzsákok torlaszolják el. A kirakatókat széles barna ragasztószalaggal vakították meg, odabent villanyt se mernek gyűjtani. Lassan-lassan olyanok leszünk, mint a patkányok. Ehhez hasonló undort csak egyetlen egyszer éreztem életemben, most nyáron Belgrádban, a hatalom és az azt kiszolgáló média háborús uszítása és gátlástalan hazugságai hallatán. A pincébe kényszerített lakosság retteg, elveszti realitásérzékét, ezért sokan beveszik a sovinszta maszlagot. Szinte mindegy, van-e alapja a rémhíreknek, hiszen amikor a szirénák a pincébe kergetik az embert, akkor föltámad benne a bosszúvágy - így működik a lélek -, és teljesen mindegy neki, hogy a támadás megtörténik-e vagy sem. Ebben a szörnyű háborúban akár még Zágrábot is megtámadhatták és elpusztíthatták volna, talán csak merő véletlen, hogy megmaradt. A veszély valóságos volt, függetlenül attól, hogy a horvát hatalom csak még tovább feszítette a húrt azért, hogy a lakosság félelmében hajlandó legyen eltérni a mindennapi élet militarizálódását. A napokban tanúja voltam annak, ahogyan egy-két barátunk - és még néhányan azok közül, akik normális körülmények között nem voltak nacionalisták - behódolt a nacionalista hisztériának. Később, amikor Zágrábban (persze ismét a horvát „legfelsőbb hatalom” politikai érdekében) elhallgattak a szirénák, a homogenizált tömegből sokan magukhoz tértek, és nem ismételték többé sovinszta, tömeghisztériát fokozó rémtörténeteiket arról, hogy „azok” mit műveltek „velünk”. Légiriadók idején az emberek csak általánosságban beszéltek a szerbegről, hogy „meg kell tőlük tisztítani a terepet”, ugyanúgy, ahogy Belgrádban emlegették a horvátokat. És egyik oldal sem ismerte el a *mi* létjogosultságunkat - pedig vagyunk egypáran -, akik se szerbnek, se horvátnak nem érezzük magunkat, sőt, akik a háború miatt sem tartjuk magunkat bűnösnek.

Maruša, megjelent egy írásom a háborús Zágrábról a belgrádi *Vreme*-ben, az ottani egyetlen háborúellenes, nem nemzeti jellegű, és főleg nem nacionalista hetilapban. Idehaza a cikkemet horvátellenesnek, az agresszió elfogadásának fogják bélyegezni, mondván „aki nincs velünk, az ellenünk van”. A horvát sajtó ügyeletes hazafiai szinte minden héten kirohanást intéznek ellenem, miközben a dicső nacionalistaellenes ellenzékhez tartozó egyetlen barátom sem érez készletet arra, hogy a sajtóban tiltakozzon a boszorkányüldözés ellen. Illetve, az egyik kollégám (Boris Mikulić) megpróbálta, csak hogy a cikkét nem közölték. Horvátországban megbélyegeztek néhány embert, akiket most ki lehet nyírni a nyilvánosság előtt. Áldozati bárányokra van szükségük, nem baj, ha nők, sőt, annál jobb. S mindezt az újból megerősödött gondolkodásellenesség orgiasztikus tobzódásában.

Pár nap múlva Grazba utazom.

Szeretlek benneteket, Rada

(*Vreme*, 1991. október 28.)

Épp az imént hívtam föl egy ismeretlen hang a Kerületi Tanácstól - a keresztneveemen szólítva, mint-ha pertuban lennék -, hogy közölje velem: Most 21¹⁵ van, holnap pedig ekkor és ekkor köteles vagyok részt venni „egy előadáson”. Hogy az előadást ki tartja és miről, azt nem tudta megmondani. De akár-hogy is, kötelező. A polgároktól elvárják az együttműködést, tekintettel a háborúra. Rögtön eldöntöm, hogy nem megyek. Még az előző párt, a Kommunista Szövetsége - amelyik szintén a nem túl széles látóköréről volt híres - sem erőltette ennyire az emberek agyimosását, holott annak idején, ha jól emlé-

szem, még háború se volt. A jugoszláv szindróma mégis működik: szorongva végighallgattam az ismeretlen mondókáját, és nem mondtam, hogy nem megyek. A nevemet valamelyik házbéli lakótól tudhatták meg, mert a lakásba nem jelentkeztem be. Rövid idő alatt sokan önjelölt kis rendőrspiclivé avasztak. A fölső szomszéd egy lámpással a kezében jött megnézni, vajon elsötétítettem-e („a szemközi ablakban visszatükröződik a magától kiszűrődő fény”), utána meg azt firtatta, miért nem megyek le az óvóhelyre, amikor megszólalnak a légi veszélyt jelző szirénák. A mellettünk lévő lakásban lakó jó szomszédaim bólogatnak a szirénázások és elsötétítések közti szünetekben („félünk”, mondják). A többiek veszekszenek velük, amiért liften mennek le az óvóhelyre, ami légi veszély idején szigorúan tilos. Az egyik földszinti szomszédasszony nem rest végigjárni a lakásokat, hogy kihirdesse a Kerületi Tanács elsötétítési rendeletét. Mi elsötétítünk, a téren meg egész éjjel ég a lámpa. Akkor este valaki túlbuzgóságában kijelentette: aki nem megy le az óvóhelyre (a patkányoktól hemzsegő, hevenyészve kitararított faskamrákba), aki nem vesz részt az előadásokon, aki nem illeszkedik be, és nem fejleszti a közösségi szellemet - az potenciális ellenség. Meglehet, hogy orvlövész. Sőt, mi több: szerb.

Amikor fölhangzik a sziréna, a ház gyerekei üvöltve és a fölfordulást élvezve hanyatt-homlok rohannak le a pincébe, ahol újra eltölthetnek néhány vidám percet vagy órát. Nem minden óvóhely ilyen, de a miénket a szomszédok nagy műgonddal rendezték be: lehordtak mindenféle használati tárgyat, és ellátták tartalék élelmiszerrel. Amikor kijelentettem, hogy nem kívánok részt venni kisdud háborús játékokban, azzal kapacitáltak, hogy milyen szuper odalenn: kávézgatnak, rádiót hallgatnak, diskurálnak, a gyerekek játszanak, de ha valaki nem akar társasági életet élni - mondja a szomszédasszony -, az akár keresztretjvényt is fejthet. Keresztretjvényt! Soha életemben nem fejttem keresztretjvényt. Egyszer betévedtem egy másik óvóhelyre, és láttam, mi folyik egy-egy ilyen spiritizta szeánszon. Háborús rémtörténetekkel traktálják egymást, amíg úrrá nem lesz rajtuk a pszichózis, és az óvóhelyről végül még a leggalamblelkűbb pacifista is vérszomjasan csörtet elő. Azt válaszolom a szomszédaimnak, hogy csak akkor megyek le az óvóhelyre, ha majd tényleg meghallom a bombákat, és megijedek. Egyelőre az ő háborús együttműködésre való hajlandóságuk jobban megrémiszt, mint a szirénák hangja. Nincs kétségem afelől, hogy a szirénákat időnként csak azért vijjogtatják, hogy a népre jól ráijesszenek, és minél birkább masszává tömörítsék őket. Az embereknek elment az eszük - bődületes ostobaságokat beszélnek.

Természetesen a másik háborúzó fél emberei is ugyanígy elvesztették a józan eszüket, és ugyanilyen oltári hülyeségeket hordanak össze, csakhogy én most a zágrábi állapotokról tudósítok. A rádióból és a tévéből a legundorítóbb, leggiccsesebb horvát harci indulók harsognak, amelyek ocsmánysága és stupiditása már valószínűleg kalibrálva van a szisztematikusan elhülyített nép lesüllyedt I.Q. szintjére. Hogy a TV „Músor a szabadságért” szókinszéről már ne is beszéljek; frázisai és tartalma mélyen alatta van az emberi méltóságnak. Benne nulla információ + a fő (és egyedüli) mondanivaló: „mi jó emberek vagyunk, csakhogy ők bántanak bennünket, amiért megérdemlik, hogy jól legyilkoljuk őket”. Az emberi horizont ilyen mérvű beszűkülését korábban el sem tudtam volna képzelni. Az embert egyetlen dimenziójára redukálták: a nemzetiségére. A kultúra leredukálódott néhány stupid, sebtiben kiagyalt nemzeti szimbólumra, némi honfibus dalárdai felhanggal. Mintha mindannyian szemellenzöt hordanánk. Olyan szűk korlátok közé zártak bennünket, mint azelőtt soha (hogy a halott ezrekről és a fizikai szenvedésről ne is beszéljünk). Meg fogunk fulladni ebben az áporodottságban. Ezzel a nép-nemzeti, nacionalista tempóval (akár szerb, akár horvát, vagy másmilyen) nem jutunk előbbre. Erre semmit sem lehet alapozni; visszahátráltunk a középkorba.

Az utcákat, főleg a kaszárnyák és a szomszédos Hadsereg Háza környéki stratégiaileg fontos „csomópontokat” keresztbe állított teherautók, és rendőrségi meg önkéntes gárdistaegységek zárták el. A Szocialista Forradalom útja (amit manapság újra Zvonimir útjának hívnak, és ami engem személy szerint kevésbé zavar, mint más átkeresztelések) kísértetiesen kihalt - leállították benne a forgalmat. A mi útkeresztződésünkön napokig ugyanazokat a járőröket látom, két állig fölfegyverzett, terepszínű egyenruhás fiút meg egy magas lányt. A lány erős sminkje ellenére férfias benyomást kelt - tessék, most végre egyenrangú lett a férfiakkal! Ó, milyen ostoba is minden egyenruha és minden hadsereg! (Ezek a terepszínű egyenruhák legföljebb a bozótban nem keltenek feltűnést, a városi utcán annál inkább, ami azt jelzi, hogy voltaképp valami más a funkciójuk - az erőfitogtatás és a kollektív szellem erősítése.) Egyébként az innen pár lépésnyire lévő sportboltban bárki vehet ilyet - önök is, én is. Ne-

kem nem kell. De a város most elárasztották a különféle fegyveresek - feketeingesek, meg mindenféle ilyen-olyan civil. Kézigránáttal és géppisztollyal teleaggatva, késsel az övükben grasszálnak, hangosan nevetnek a villamoson, kihívóan pöffeszkednek - kibújt belőlük a vadember. Teli vannak velük a kocsimák, látszik, hogy élvezik a szerepüket. Igaz, köztudott, hogy néhányukat erőszakkal toborozták. Együtt erősebbek: ezek azok, akik csak a bandában nagyfiúk. Az emberre nem tesznek komoly benyomást, nem úgy néznek ki, mint a felszabadítók. Én semmiképp se bíznék meg bennük, inkább kitérnék az útjukból. Békebeli rendőröket többé nem látni az utcán. Ezek a mai szörnyetegek lesznek holnap a vezetőink - puskával a kezükben most építgetik a maguk kis karrierjét.

Természetesen minél inkább belekeveredik Horvátország a háborúba, minél nagyobbak lesznek a veszteségei, annál több lesz a horvát önkéntes, akik közül sokan a biztos halálba mennek, ahová felelőtlen vezetőik a nép nevében küldik őket. Most már tudom, hogy „a nép nevében” bármit meg lehet tenni. A II. világháború idején ez a jelszó még hiteles tudott lenni, mára azonban már teljesen kiürült.

Zágrábban senki sem dolgozik, azaz senki sem dolgozik komolyan. Az emberek teljesítménye erősen lecsökkent ott is, ahol ennek nem az alapanyaghiány vagy a korlátozott működőképesség az oka. Mindenki a politikáról beszél, kivár, megpróbálja túlélni a háborút, ami egyre nehezebb. Az üzletek egyre szegényesebbek (még nem tűnt el minden, de az embereknek már nincs pénzük), és gyakran csak reggel vannak nyitva. A legrosszabb a gyógyszerhiány. Az iskolák és az egyetemek csökkentik a tanítási időt - minden leállt. Viszem az autómát műszaki vizsgára - a műhelyben alig lézeng valaki. Másutt ugyanígy. Az autószervezben a zágrábi anakronizmusok egyikét látni: Tito képe még ott lóg a falon, mellette az új horvát címer, alatta a várost megszálló Jugoszláv Néphadsereg szellemesnek szánt „hatalmi értesítő”-je. A rádióból mindenütt horvát harci indulók harsognak.

A város éjszakánként akkor is sötét, ha történetesen nincs elsötétítés, mivel a kirakatokat nem világítják ki. Színes öntapadó papírszalaggal ragasztották be őket - leggyakrabban barnával -, hogy az üveg ki ne törjön. Ennek eredményeképpen az egész város úgy néz ki, mintha rács mögé zárták volna. Néhányan megelégtették a monoton barnaságot, és megpróbálták különböző mintákat kialakítani a szalagokból, de hiába, mert a kirakatok előtt homokzsákok tornyosulnak, és az utcákon, a nagyobb útkereszteződésekben ormóttan beton- és fémtömb tankcsapdák tömege.

A város teli van menekültekkel, a jelenlétük lépten-nyomon érzékelhető. Az ő szenvedésük igazi szenvedés. Kétségbevonhatatlan tragédiájukat átérzik az emberek.

Ez többé nem az én országom, nem az én szülővárosom. Én már nem vagyok idevalósi. Nem vitatom a másik fél felelősségét és bűnösségét sem, de azt igenis állítom, hogy a képzeletbeli és az igazi fegyvert először mindenkinek saját magának kell letennie. Mert a másikon számon kérni, hogy miért nem teszi le elsőnek - az egyenlő a háborúval. Erre fáztunk rá mindannyian, mert mindenki azt hiszi, hogy csak a másik lehet a bűnös.

Rada Iveković

Drága Maruša,

Nem „koncoltam föl” Matiját¹, ahogy te mondtad, sőt nem is volt szándékomban. Minden olyan volt, mint valami lidérces álomban. Földidegesített az írók töketlensége és szervilitása az Írószövetség Közgyűlésén (1991. XII. 14.). Nem tudom, mi irritált jobban, a tehetetlenség, vagy a nyilvánvaló bálványimádat. Úgyhogy a következőket mondtam:

Tudom, hogy amit most fogok mondani, az ebben a pillanatban meggondolatlanságnak tűnhet, „az óvatosság azonban a tanácselnökök erénye”, de nem az enyém. Úgy döntöttem, beszélni fogok, nehogy az itt már emlegetett „nemzeti összefogás” egy másik fix idea előfutára legyen. (?)

... A Szerb Írószövetség vezetése önkényesen, öntelten, hogy azt ne mondjam zsarnoki módon viselkedik. Akik hozzászórtak, hogy „a nép nevében” beszéljenek, azok könnyen, sőt könnyelműen megteszik

¹ Matija Bećković, költő, a Szerb Írószövetség elnöke volt hosszú ideig

ugyanezt az írók nevében is. Az Írószövetség egyéni ambíciók fiókszervezetévé, és egyesek politikai pártjává vált. Nekem ilyen Írószövetség nem kell.

A Szerb Írószövetség Választmányának elnöke azt mondta, hogy „a Szerb Írószövetség egyetlen fontos alkalmat sem szalasztott el, hogy a véleményének hangot adjon, és a közélet és a politikai élet legfontosabb kérdéseiben mindig is kinyilvánította az álláspontját”. Csakhogy egyedül a Választmány, illetve az elnök döntötték el, melyik az a „fontos alkalom”, amikor szólniuk kell. Hát a háború vajon nem ilyen „fontos alkalom”-e, amiről pedig hallgatnak? De nem csak akkor kell beszélni, ha az embernek nem származik belőle kényelmetlensége, főleg mások nevében nem.

És az elnök véleménye szerint, ha jól értem, azok a „fontos alkalmak” és kérdések, amelyek az „általános nemzeti érdek”-et érintik. Mintha az irodalom és az irodalmi kérdések nem tartoznának az „általános nemzeti érdek” körébe. Mintha a béke nem lenne „általános nemzeti érdek”. Mintha a mi „általános nemzeti érdek”-ünk kizárólag annak a „nemzeti álm”-nak a megvalósítása lenne, hogy a szerbek egy államban éljenek, még azon az áron is, hogy eltűnnek a föld színéről. Vajon „általános nemzeti érdekünk”-e a több tízezer szerb halott, a százezer menekült, a sebzett lelkű emberek milliói?!

...azért, ami pillanatnyilag velünk történik, nagy részben az írók is felelősek: „a nép atyjai”, „Szerbia megmentői” - a messiások. Ez nagyon jól látszott akkor, amikor a Jugoszláv Írószövetség szétesett. Az a mód, ahogyan szétesett, modellül szolgált az ország széteséséhez is. A Jugoszláv Írószövetségben résztvevő szerb küldöttek zsarolni akarták a többieket, és a feloszlást „befejezett tény”-nek tekintették. Természetesen nem gondolom, hogy a többieknek nem volt benne szerepük.

Mért mondtam, hogy nekem ilyen Írószövetség nem kell? Azért, mert itt régebben kritikusan lehetett viszonyulni a valósághoz, a politikához és a hatalomhoz. Itt valamikor az emberi jogokért harcoltunk, az egyén polgári jogaiért, a művészi szabadságért, Jugoszláviában elsőként, mindenki érdekében. Védelmünkbe vettük a másként gondolkodás jogát. Aztán idővel az egyénit fölváltotta a kollektív. Virágzásnak indult a nemzeti retorika, a mitománia, az etnománia. A béketeremtőket fölváltották a mítoszteremtők. A hatalom kritikája helyett eluralkodott a másság iránti gyűlölet, a más népek és a más gondolatok kirekesztése. A tiltakozó gyűléseket népgyűlések váltották föl. „Szerbia megmentői” kisajátították a maguk számára a hazaszeretetet és az igazságot.

...én - az „optimizmust hirdető pesszimista költő”-vel ellentétben (ezt Matija mondja önmagáról) - nem akarom látni azokat a „szerb ifjakat, akik a XXI. században Szerbiának majd visszaszerzik a régi dicsőséget”, mert azok a szerb ifjak akkorra már halottak lesznek. A „szerbek szenvedése, és a szenvedés szent-ségé”-hez hasonló frázisokat valószínűleg azoknak a sírja fölött fogják elszavalni, akiknek e „rég dicsőséget vissza kellett volna hozniuk”. Nekem nem kell az ilyen „dicsőség”.

Mindezt azért mondtam el, hogy rámutassak arra, hogy köztünk is vannak büntársak és bűnrészesek, vagy ahogy Sartre mondaná: „

Hát körülbelül ezeket mondtam, Maruša. Az utána történtek többé-kevésbé ingyen cirkuszhoz hasonlítottak: Matija egyre hajtogatta, hogy lemond, egyesek a védelmére keltek, a kishalak csak hallgattak, a tömeg kummogott...a háborúról és a békéről meg egy árva szó sem esett. Az egyetlen, aki a felszólalásomhoz a teremből kifele menet gratulált, az Vladeta Janković² volt. Jellemző, hogy a „védők” között nem volt ott például Palavestra³, Selenić⁴, vagy mások, akik egyébként a Szerb Írószövetség Választmányában, vagy annak holdudvarában voltak. Igaz hogy Selenić és Palavestra tizenhat akadémikussal egyetemben már aláírták a *Tiltakozást a háború ellen*, Dobrica⁵ és Matija azonban nem volt köztük.

A sajtó a Közgyűlésnek elég nagy teret szentelt, még az állami TV I. műsora is beszámolt róla. A Közgyűlésről tudósító riporternő engem idézve egy fantasztikus bakit csinált, amikor „mítoszteremtők” helyett *hullagyártók*⁶ -at mondott. Ez igen, ez szép, a mítoszteremtőkből hullagyártók lettek!

Szeretlek, Radmila

² szerb

³ Predrag Palavestra, irodalomkritikus, a szerb PEN elnöke hosszú ideig

⁴ Slobodan Selenić, író, a Színházművészeti Főiskola tanára

⁵ Dobrica Ćosić, író, a Jugoszláv Szövetségi Köztársaság elnöke (1992-ben még - a ford)

⁶ „MITOtvorci” helyett *MRTVOtvorci* (a ford.)

NYILATKOZAT

Tudatában annak, hogy Jugoszláviában nem léteznek sem etnikai, sem nemzeti, sem politikai, sem felekezeti, sem egyéb közös érdeken alapuló többségek,

És annak, hogy a legnagyobb népességű kisebbségek kinyilvánított célja a nemzeti államok megteremtése,

Valamint annak, hogy a nemzeti célok nem önmagukért valók - hanem megvalósulásuk módja határozza meg őket, amely ugyanakkor a legnagyobb kisebbségek hosszú távú céljait is minősíti,

És attól a meggyőződésünktől vezetve, hogy minden embernek joga van az élethez, a szabadsághoz, az egyenlőséghez és a boldogsághoz,

Megalapítjuk a

POLGÁRI ELLENÁLLÁSI MOZGALMAT,

amely síkra száll a következő jogokért:

- a nemzetiségileg kevert családok tagjainak jogaiért,
- azoknak az embereknek a jogaiért, akik egy szűkebb régióhoz tartozónak vallják magukat,
- a jugoszláv országok nemzeti kisebbségeihez tartozó emberek jogaiért,
- a jugoszláv nemzetiségűek jogaiért,
- a jugoszláv népek valamelyikéhez tartozó, de az anyaállamon kívül élő emberek jogaiért,
- azoknak a jogaiért, akik önmagukat egyetlen nemzetiséghez sem sorolják, vagy nemzetiségükről nem kívánnak nyilatkozni, valamint

- azoknak a jogaiért, akik a nemzeti hovatartozást nem azonosítják a *hivatalos állami állásponttal*.

Bármilyen lesz is a jugoszláv államok sorsa, és akárhány állam jön is létre jugoszláv területen, mindezen embereknek joguk van arra, hogy:

- valamennyi létrejövő állam állampolgárságával rendelkezzenek (*többes állampolgárság*), amit tőlük sem megtagadni, sem elvenni nem lehet;

- ne vonatkozzon rájuk hadkötelezettség és munkaszolgálat a leendő államok egymás közti konfliktusa során, és önkéntesként se legyenek bevethetők, kivéve, ha ezen államokat egy harmadik állam részéről éri támadás.

A *Polgári Ellenállási Mozgalom* törekedni fog arra, hogy mindezek az emberek - függetlenül az Európai Közösségnek azon államokkal fennálló viszonyától, melyeknek ők *többes állampolgárai* - az Európai Közösség tagországai állampolgárainak jogaival megegyező jogokat kapjanak.

1992. február 29.

A POLGÁRI ELLENÁLLÁSI MOZGALOM alapító tagjai:

Nikola Barović, ügyvéd
 Primož Bebler, színházigazgató
 Goran Cvetković, színházigazgató

Zlatjan Čučkov, vágó
 Dimitrije Đurić, festő
 Emir Geljo, díszlettervező
 Zdravko Grebo, egyetemi tanár
 Jasminka Hasanbegović, egyetemi asszisztens
 Gúner Ismail, filozófus
 Rada Iveković, egyetemi tanár
 Nikolai Jeffs, újságíró
 Zorica Jevremović, drámaíró
 Biljana Jovanović, író
 Nataša Kandić, szociológus
 Suzana Kirandžiska, színész
 Nada Kokotović, koreográfus
 Mario Kopic, filozófus
 Maruša Krese, író
 Vaska Kulić, építész
 Radmila Lazić, költő
 Sonja Liht, szociológus
 Shkelzen Maliqi, filozófus
 Mihailo Mihailov, tanár
 Vladimir Milčín, színházigazgató
 Ilinka Mitreva, egyetemi tanár
 Rastko Močnik, egyetemi tanár
 Dragomir Olujić, újságíró
 Josip Osti, író
 Borka Pavićević, dramaturg
 Enver Petrovci, színész
 Branka Šarkić, köztisztviselő
 Ljiljana Šarović, újságíró
 Svetlana Slapšak, egyetemi tanár
 Jasmina Tomovska, építész
 Jelena Trpković, festő
 Lino Veljak, egyetemi tanár
 Staša Zajović, fordító
 Janko Zlodre, építész
 Milena Zupančić, színésznő

A POLGÁRI ELLENÁLLÁSI MOZGALOM-hoz a volt Jugoszlávia egész területén több ezer ember csatlakozott. A NYILATKOZAT-ot aláírta sok jugoszláv származású, Németországban, Franciaországban és másutt élő ember is...

P.S.

A nemzetközi jog előírásaival összhangban (PRELIMINARY DRAFT OF A CHARTER OF LIBERTIES AND RIGHTS) kidolgoztuk az EMBERI JOGOK ÉS ALAPVETŐ SZABADSÁGOK VÉDELMEÉRŐL SZÓLÓ ALAPOKMÁNY tervezetét, és elküldtük a világ valamennyi fontos szervezetének.

LEVÉL A SEMMIBE

Mira Furlan¹ színésznő levele, melyet egész terjedelmében közlünk, a zágrábi „Danas” c. napilap 1991. november 5-i számában jelent meg. A zágrábi sajtóban a Mira Furlan elleni támadások azután kezdődtek, hogy az idei BITEF-en² Corneille Színpadí mutatványában szerepelt.

Ezúton szeretnék köszönetet mondani azon zágrábi polgártársaimnak, akik egy emberként csatlakoztak az ellenem indított kisszerű, jelentőséggel nem igen bíró rágalomhadjárathoz, amely mellékes volta ellenére, úgy tűnik, életemet merőben megváltoztatja, és egészen más irányba tereli. Ennek jelentősége persze eltörlül a körülöttünk zajló szörnyű pusztításhoz, gáztettekhez és mindennaposá vált halálhoz képest. Mivel azonban az én egyetlen életemről van szó, és mivel valamilyen okból a koszos rongy szerepére vagyok kárhóztatva, amibe egyesek itt-ott beletörölhetik sáros cipőjüket, és habár túlságosan el vagyok keseredve ahhoz, hogy kedvem legyen az újságokban való polemizáláshoz, mégis úgy gondolom, tartozom annyival önmagamnak és a városnak, hogy szóljak néhány szót. Pontosan úgy, ahogyan azt a suta, fájdalmas, félresikerült szerelmi történet végén szokták, amikor - valami hibás elképzelés folytán - még mindig mondani akarnak valamit, pedig a szavak már fölöslegesek, hiszen nincs, aki meghallgassa őket. Ugyanis bevégeztetett.

Miközben üzenetrögzítőmről polgártársaim leírhatatlanul ocsmány üzeneteinek sokaságát hallgattam, szerettem volna köztük legalább egyetlen egy barátom üzenetét meghallani. Vagy nem is egy barátomét - egy egyszerű ismerősét. Egy kollégáét. De ilyen nem volt. A szalagon egyetlen ismerős hang se volt, egyetlen barátom se telefonált - az ember nem érti, hogyan lehetséges ez. Az üzeneteket mégis köszönöm. Azokét a nemes hazafiakét is, akik kedvesen kilátásba helyezték, hogy „úgy fognak lemészárolni, ahogy a szerbek szokták”. Köszönöm a munkatársaimnak, barátaimnak és ismerőseimnek is, hogy a hallgatásukkal tudomásomra hozták: többé nem számíthatok rájuk.

Köszönöm, hogy hallgattak színházi kollégáim, azok, akikkel Držićet, Molière-t, Turgenyevet és Shaw-t játszottam együtt, köszönöm, hogy meg sem próbálták megérteni - még ha nem is értettek vele egyet - azt a leveletem, melyet a BITEF-en való szereplésem alkalmából írtam, és amelyben megpróbáltam elmagyarázni, hogy a színpadi játék számomra most közös hivatásunk megvédését jelenti, és hogy a színészetet egyetlen politikai vagy nemzeti eszme szolgálatába se szabad és lehetséges állítani, de nem gátolhatják politikai vagy nemzeti keretek sem, mivel az egyszerűen ellentétes a játék természetével, melynek feladata, hogy még a legkritikusabb pillanatokban is hidakat és kapcsolatokat építsen az emberek közé, és idegen tőle minden nemzeti elkülönülés, hiszen e mesterség lényege, hogy nem ismer határokat.

Tisztában vagyok velem, hogy a művészet kozmopolitizmusáról szóló „tirádák” mostanság időszerűlennek tűnhetnek. Tudom, egyesek nem ideillő dolognak érzik a pacifizmusra, a magasabb rendű szeretetre és minden ember testvériségére való hivatkozást akkor, amikor ártatlan emberek és gyerekek pusztulnak el, és fiatalemberök örökre megnyomorodva térnek haza a frontról. Hogyan mondhatnék bármit is, ami nem hangzana bárdolatlan ostobaságnak akkor, amikor abszolút érthetetlen okból ve-

¹ ismert horvát színésznő, aki, miután a Horvát Népszínházról elbocsátották, az USA-ba emigrált

² nemzetközi színházi fesztivál Belgrádban

szélyben forog Dubrovnik, ahol életem legemlékezetesebb előadását, a *Glóriát*³ játszottam! Én mégse tudok másképpen gondolkozni. A lelkemben nem tudom elfogadni a háborút egyedüli megoldásként, nem tudom magam rákényszeríteni a gyűlöletre, nem vagyok képes elhinni, hogy majd a fegyver, a gyilkolás, a bosszú, a gyűlölködés, a büntetben való tobzódás bármit is megold. A háborúba való beleegyezés nem jelenti-e vajon a büntetben való cinkosságot? Hogy egy kis részben én is felelős vagyok érte?

A jövő tétje

Én mindenesetre úgy gondolom, úgy tudom, és úgy érzem, hogy az én és a szakmám kötelessége az, hogy hidakat építsünk. Hogy vállaljuk az együttműködést és a közösséget másokkal. Nem nemzeti közösséget, hanem hivatásbelit. Emberit. És még a legszörnyűbb és legkilátástalanabb pillanatokban is - például most - utolsó leheletünkig az emberek egymás közti kapcsolatának megteremtését és fenntartását szorgalmazzuk. Ez a jövő tétje. A jövőé, ami egyszer mégiscsak beköszönt. A magam részéről egészen mostanáig hajlandó voltam elviselni mindenféle utazási, kommunikációs és pénzügyi nehézséget, kész voltam 20 órát utazni Ausztrián és Magyarországon keresztül, és vállalnék még ennél is örültebb és veszélyesebb utazási módozatokat is azért, hogy eljussak abba a két háborús városba, ahol előadásom lesz, és ahol pontban este fél nyolckor színpadon szeretnék lenni zágrábi vagy belgrádi színésztársaimmal együtt, hogy felváltva játsszuk Corneille-t és Turgenyevet. Mindezt a munkám folyamatosága nevében, valami olyasminak a nevében, ami túl fogja élni ezt a háborút, és ezt a számomra érthetetlen gyűlöletet. És kész lennék további áldozatokra is a jövőért, mindaddig, amíg egy buzgó hazafi valóban le nem mészárol, ahogy azt ígéri.

Hajlandó lettem volna továbbra is mindent megtenni, és minden szűkös körülményt elfogadni, ha hirtelen nem vágott volna mellbe ilyen borzasztó erővel szülővárosom gyűlölete. Dermedten állok e gyűlölet ereje és mélysége előtt, a közvélemény egyhangú ítélete előtt, az előtt a tény előtt, hogy gesztusomban senki se érezte meg a jó szándékot, azt, hogy a szakmám tisztességét védelmezem, hogy megpróbálok kiállni legalább egyetlen jó és szép előadás mellett. Én ebben az előadásban amúgy sem akartam többé föllépni, ezt a levelemben is megírtam. A BITEF-en, mint nemzetközi fesztiválon, amelyen többek közt angolok, oroszok, franciák, belgák - köztük egy szlovén is - szerepeltek, annál inkább fontosnak tartottam résztvenni, mivel ha nem játszottam volna, akkor elárulom azt az előadást, amelyet még a legnehezebb körülmények között, a tankok március 9-ei fölvonulása⁴, a katonai puccs veszélye idején is megtartottunk.

Nagyon szomorú, ha az ember magyarázkodni kényszerül olyasvalamiért, amit el sem követett. Számomra csak a kétségbeesés, a kín és az iszonyat maradt meg. Elöttem már nincsenek meghozandó döntések. Mások már mindent eldöntöttek helyettem. Eldöntötték, hogy nekem el kell hallgatnom, visszavonulnom, elnémulnom, elvették tőlem a jogot arra, hogy a legjobb belátásom szerint végezzem a munkám, hogy hazamehessek a városomba, elvették tőlem a jogot, hogy egy nap visszatérhessek a színházamba és játszhassam a darabjaimban. Valaki úgy döntött, hogy engem el kell bocsátani. Köszönet érte a Horvát Népszínháznak, és kollégámnak, Dragan Milivojevićnek, aki a felmondásomat aláírta. Tudom, hogy manapság sok embert elbocsátanak, hogy én csak egy vagyok a sok közül, hogy egyszerűen fölösleges lettem. Ebben az általános iszonyatban az ember folyton azon töpreng, vajon van-e joga a maga kis személyes problémáival előállni. Én minden esetre egy ideig (meddig?) nem akarok játszani ennek a szétesőben lévő, szétmarcangolt országnak egyetlen színpadán sem. Talán nem kellett volna annyira sietni azzal a felmondással, talán minden megoldódott volna magától. Csak elegánsabban. Tisztességesebben. Nem ilyen durván. Persze most nem a gyöngéd gesztusok idejét éljük. De mindezek miatt fogja-e valaki is szégyellni magát? Vagy éppen én leszek az, ahogy azt igazhitű kollégáim állítják a velük készült interjúkban? Mentségül szolgál-e a háború minden kis aljasságunkra, amit

³ Ranko Marinković (1913) horvát író drámája, melyet 1955-ben mutattak be

⁴ Belgrádban 1991. március 9-én hatalmas kommunistaellenes tüntetés volt, amit a harcokcsikkal megerősített katonai alakulatok feloszlattak. Az összecsapásnak két halálos és hetvennél több sebesült áldozata volt. A tüntetés után a hatalom betiltotta a független „Radio B”-t és az „Ifjúsági Rádió”-t, és lehetetlenné tette a „Yutel” tévécsatorna működését.

felebarátaink ellen elkövetünk? Eltitkolhatjuk-e az igazságtalanságot, amit a nagy, fényes nemzeti cél nevében barátunk vagy kollégánk ellen cselekszünk? Az egész nép szenvedéseire való hivatkozással érzéketlenek maradhatunk-e az egyén szenvedései iránt (aki történetesen ugyanúgy a nép tagja)? Ezeket a kérdéseket zágrábi barátaimhoz intézem, akik most hallgatnak, jóllehet Belgrádnak felróják hallgatását.

A szeretet útja

Nehéz most keserűség nélkül írnom. Pedig szeretnék, hiszen: „Szeressétek ellenségeiteket.” Jó lenne, ha erre mindannyian képesek lennénk. Ez talán feloldaná a köztünk lévő ellentéteket. De félek, hogy kimondhatatlanul messze vagyok Isten útjától, ami mindig a szeretet útja, sohasem a gyűlöleté.

Tulajdonképpen kinek írom ezt a levelet? Ki olvassa el? Ki akarja egyáltalán elolvasni? Most mindenki a nagy, történelemformáló eseményekkel van elfoglalva, az egyéni kis sorsok elvesztették jelentőségüket. Hány barátunkat fogjuk megtagadni azért, hogy ne kövessük el a manapság egyedüli árulásnak tartott nemzetárulást? Mennyi aljasságot, mennyi ócska kis árulást kell elkövetnünk ahhoz, hogy „a nemzet szemében makulátlanok maradjunk”?

Sajnálom, de én más vagyok. Számomra csak az egyes ember létezik, és ez a jövőben is így lesz. Függetlenül a világ minden kataklizmájától én sohasem fogok általánosságban gondolkodni az emberekről (ó, Istenem, milyen kevesen is vannak!). Sose leszek képes „minden szerbet gyűlölni”, sőt azt se tudom, hogy ez pontosan mit jelent. Én mindig - legalábbis addig a percig, amíg a telefonbeli nyájas fenyegetések meg nem valósulnak - ki fogom nyújtani a kezem a felé az ismeretlen ember felé „a túloldalon”, aki ugyanolyan elveszettnek érzi magát, mint én, és ugyanolyan elkeseredett, szomorú, megdöbönt és halálra rémült, akárcsak én. Ilyen emberek itt, ebben a városban is élnek, ahonnan ezt a levelet írom. Itt, ahová a szeretet vezérelt, tehát olyasvalami, amit manapság szinte illetlenség kiejteni a számon. Többé már semmi sem számít. Minden semmibe vétetik és letiportatik, ami nem a nagy célt szolgálja. Szerelem? Házasság? Barátság? Színházi előadás? Ugyan kérem!

Én ezt visszautasítom, mert nem vagyok hajlandó önmagam és az életemet így megcsonkítani. Utolsó belgrádi előadásaimon azoknak az elkeseredett nézőknek a kedvéért játszottam, akik nem „szerbek”, hanem emberek, akárcsak én, olyanok, akik undorodnak ettől a visszataszító rémdráma-bohózatától, melyben holtak fejei röpködnek a színpadon. Mondandómat az ilyen, itt is és ott is létező embereknek szánom. Talán valaki meghallja közülük.

A büntetést, melyet a városom - az én egyetlen városom -, és a színházam - az egyetlen színház, melyet a magaménak tartottam -, kiszabott rám, azt hiszem, nem érdemeltem meg, hiszen úgy cselekedtem, ahogyan szerintem mindig is cselekedni kell: az emberekbe és a hivatásunkba vetett hittel, amely hivatás feladata az, hogy az embereket összekösse, nem pedig az, hogy elválassa. Soha nem fogom „megtagadni belgrádi barátaimat”, mint ahogy azt egyes kollégáim teszik, mivel nem hiszem, hogy a barátaim bármi módon hozzájárultak volna a bennünket sújtó katasztrófához, aminthogy zágrábi barátaimat sem fogom megtagadni soha, még akkor sem, ha ők ezt teszik velem. Inkább megpróbálok megérteni az őket mozgató félelmet, pánikot és elkeseredést, sőt a gyűlöletet is, csak azt kérem tőlük, hogy ők is értsenek meg engem, illetve az én szabálytalan történetemet, és az életemet, amely az úgynevezett sors szeszélye folytán kilépett a szokásos keretek közül. Miért kell mindennek olyan egyformának, olyan félelmetesen kiegyenlítettnek, lecsiszoltnak, egy kaptafára valónak lennie? Hát nem volt még elég ebből? Tudom, most az egyenruhák ideje jött el, amik mind egyformák, csakhogy én nem vagyok katona, nem tudok az lenni, nem vagyok rá alkalmas, nem arra vagyok teremtve.

Függetlenül attól, hogy egy, öt vagy ötven államban fogunk-e élni, vigyázzunk, hogy meg ne feledkezzünk az emberekről, minden egyes emberről külön-külön, függetlenül attól, hogy az illető a Fal melyik oldalára került. A véletlen szeszélye folytán születünk ide, ahol élünk, és vagyunk azok, akik vagyunk, a nemzetiségünkön kívül azonban még akadnak más fontos dolgok is az életünkben.

Küldöm ezt a levelet a semmibe, a sötétségbe, nem tudván, hogy ki fogja elolvasni, hogyan fogják értelmezni, és hányféleképpen fogják félremagyarázni. Valószínűleg elsősorban a propaganda örökké éhes vadállatát táplálják majd vele. De talán mégis akad valaki, aki tiszta szívvel olvassa.

Neki hálás leszek.

Mira Furlan
(*Politika*, 1991. XI. 10.)

1992. április 26., Húsvét, Đurđevac

Drága Rada, Maruša és Biki!

Három évvel ezelőtt ugyanígy itt voltam, mint most, és akkor is szomorú voltam. Akkor azért, mert elváltam valakitől, most pedig azért, mert sok más ismeretlen ember válik el a szeretteitől...mert én magam már soha többé nem válok el senkitől és semmitől... Mindaz, mit elvesztettem, az enyém, a legenyémebb marad... „Tudom, annyi mindent elvesztettem, hogy szinte föl se tudom sorolni, s mostanra ezek a veszteségek azok, amik a leginkább az enyémekek maradtak.” (Borhes)

Három éve közel kerültem itt a természethez, vagy ő került közel hozzám... akkor minden buján pompázott (akárcsak most), a pitypang éppen virágzott, hófehéren tündököltek a cseresznyevirágok...elképzeltem, hogy ilyen lehet a Paradicsomban. Akkor írtam az egyik legjobb versemet, a „Paradicsom teremtése”-t. És...most itt ülök a ház alatti gyümölcsösben. A ház előtt az enyéim zsidonganak... süt a nap... Körülvesz a természet, az élőlények sokasága. Sárga pitypangok, fehér margitvirágok, apró bogárkák, verebek, méhek, fecskék... Elnézegetem őket, hallgatom a lélegzését a fűnek, a bogaraknak. Vajon teszi ezt most rajtam kívül valaki más is a világon? Látja-e az, akit elborít az elveszett vagy meghalt családtagjáért érzett fájdalom, vagy a pincében lapuló, az, aki a golyók füttyülését hallgatja, a fejvesztetten menekülő, vagy az, aki talán hasonló szépségű tájon kúszik éppen keresztül, de mégsem látja... Szabad-e gyönyörködnöm e látványban, miközben mások...

Radmilátok

Belgrád Párizsnak és Berlinnek

1992. május 13-14.

Ljubljanából Belgrádba a Niš Expressz-szel

Ljubljanában úgy búcsúztam el a barátaimtól, hogy „ki tudja, találkozunk-e még valaha?”. Az autóbusszban először valami niši népdalénekesnőt nyomtatnak nekünk két kisméretű képernyőn, csak hogy tudjuk, ez itt most a Niš Expressz; a kávéfőző gép elromlott, a kávé egyébként két márkába kerül. „A szerb népdalok” című esztrádműsor végül is egyórás volt, a walkmenem pedig a csomagtérben lévő bőröndben maradt: mi lesz, ha nem hagyja abba?! - gondoltam. Lendavánál kiszaladtunk a bozótba pisilni, villámgyorsan, mint a nyulak, hisz a Niš Expressz nemcsak hogy Niš, de expressz is, tehát nincs megállás, gyerünk tovább! A magyar határon a határőrök először nem akartak beengedni két szíriait, mert nem volt vízumuk, aztán valahogy csak beengedték őket, utána a sofőr nem engedett egy vajdasági románt föl szállni a feleségével és a gyerekeivel, mert nem volt elég pénzük. „Micsoda szívtelen vagy!” - mondta a férfi a Niš Expressznek, mire az egykedvűen vállat vont. Mögöttünk jött még egy Niš Expressz, ott se engedték föl szállni. Akkor én azt ajánlottam a buszban ülőknek, hogy gyűjtsük össze nekik a pénzt (márkában). Az emberek (nagyreszt férfiak) lehajtották a fejüket és úgy tettek, mintha nem hallanák. Egy asszony meg én adtuk össze a pénzt. Reggel hatkor érkezünk Szabadkára, mögöttünk tizenkét óra utazás Dél-Magyarországon keresztül, a sofőr bekapcsolja a rádiót, a belgrádi rádió 1-es programján egy cérnavékony hang híreket mond: „Vukováron megindult a pártélet.” Istenem segíts!

A belgrádi vasútállomáson egy csomó lejmoló akasz kodik ránk. Idefelé láttam, hogy egy helyen gőzerővel folyik valami építkezés. Belgrád most olyan, mint Berlin lehetett 1933-34-ben, nem tudom: minden borzalmasan összekeveredett - párhuzamos rendőrségek, mi ez itt? Brazília vagy Mexikó? - együtt van közöny és komor félelem a jövőtől. Belgrád halott, vajon a bombázás, amire annyian számítanak, amit kívánnak, és készülnek rá, hogy alázatosan elviselhessék, vajon a bombázás - föléleszti majd haló poraiból?!!

...Éljenek a gettók! Isten hozta az első gettóba! - ez volt az egyik pancsovai rendezvény címe. Leereszkedünk a gettóba: minél többen vagyunk idebenn, annál kevesebben lesznek odakint. Ebben a gettóban hol depresszió, hol meg furcsa egzaltáció vesz erőt rajtunk, egyik is, másik is sötét és szörnyűséges gyöngédségben nyilvánul meg. Akárcsak Jelena¹ kollázs-kiállításán a Pariska utcában: mi, gettóbeliek eljöttünk mindannyian megnézni, a galéria tőszomszédságában pedig ott van Šešelj³ irodája. És plakátjai. A város teli van ragasztva a plakátjaival. A lakással szemben erőltetett ütemben építenek valami YU-központot, ami eltakarja előlem a Dunát; az utcán két kövér asszony a virágokról beszélget nagy szakértelemmel, aztán átváltanak a háborúra, és kitárgyalják azt is közönyös-kegyetlenül, talán a kövérségük teszi, talán az, hogy senkijük sincs Boszniában. Szarajevóban nemzeti-ség szerint osztják a kenyeret, amit a személyi igazolvánnyal kell igazolni: mindenki az „övéinek”. A Boszniában lévő kiskatonák anyjai napokig a Nemanjina és Kneza Miloša sarkán lévő Szövetségi Honvédelmi Titkárság előtt tüntetnek: „megígérték, hogy hazahozzák a gyerekeinket”. A mellettük elhaladó nők és férfiak pedig mérgesek rájuk, szidják őket és káromkodnak, amiért megakasztják a forgalmat. Az Árkán-csapat⁴ tagjai lent a Francuska utcában tanyáznak, ugyanott, ahol az albánok váltják a valutát. Egyik este géppuskával megtámadták őket, és elvitték az összes dohányt. A Nemzeti Könyvtárnál néhány rendőr gumibottal megvert egy fiút, aki egy betört ablakú kioszkból elemelt egy újságot. Egy srác a minap „patriotizmus”-t emlegetett nekem, és nem tudtam meggyőzni róla, hogy aki ma patrióta, az óhatatlanul büntényt követ el. Patrióta és értelmiségi. Írtunk egy felhívásfélét a még életben lévők megmentéséért, körülbelül két-hárromezren írták alá, odaírtunk titeket, berlinieket is, végző elkeseredésünkben, mivel két éjszakán keresztül azt terveztük, hogyan tudnánk bérelt autóbuszszal élelmiszert és gyógyszert vinni Szarajevóba, időközben azonban az ENSZ-konvoj is visszalépett, mert ott most nagy lövöldözés van, mindenre lőnek, ami él és mozog. A Műszaki Egyetemen, ahol Badi⁵ szervez valami gyűlést, hallottunk egy ottani fizikatanárt, aki tökéletesen tudja parodizálni Miloševićet és Tuđmant... Megemlítettem neki Steva Medićet⁶, akit valaha régen, nagyon régen két-három éven keresztül hallgattunk az egyik bölcsészkar kis előadóban, és arra gondoltam, nem, nem tér vissza Steva szelleme, ez csak a halvány árnyéka a réginek, de épp ezért olyan érzés fogott el, hogy ez az egész még nagyon hosszú ideig fog tartani.

Biljanátok

P.S.

Két nappal Ljubljánából való elutazásom után Szlovéniában vízumkötelezettséget vezettek be „a déliek részére”.

¹ Jelena Trpković

³ Vojislav Šešelj (1954), jogász, egyetemi docens volt Szarajevóban, a szélsőségesen jobboldali Szerb Radikális Párt elnöke (csetnik vajda), parlamenti képviselő, 1984-ben 8 évre ítélték „izgatás” miatt, amiből két évet töltött le.

⁴ Željko Ražnjatović, alias Arkan, a „Tigris”: a kommunista Jugoszlávia titkos ügynökeként a külföldön élő horvát emigránsok likvidálása volt a feladata. A délszláv háborúban az egyik rettegett szerb szabadcsapatot vezetője volt, akik véres etnikai tisztogatásokat hajtottak végre többek között Kelet-Szlavóniában, Bijeljínában, Zvornikban.

⁵ Obrad Savić-Badi

⁶ B.J.: Steva Medić, az élő belgrádi legenda: az az ember, aki miatt az egész Bölcsészkar és szűkebb környékét, sőt Josip Broz Titot is átkeresztelték „Stevá”-ra. (Így született a '68-as diákzavargások idején az a mondás is, hogy: „Fossa a szót Steva, de semmi se változik.”)

Steva Medić szociológiát végzett, és a Bölcsészkar régi épületének klubjában Titot és Lenint utánozta „közkívánatra” valami csodálatos átlényegülő képességgel... A belgrádi múzeumokat és könyvtárakat antikvár könyvekkel és régiségekkel látta el. 1980 végén halt meg egy útkereszteződésnél történt közlekedési balesetben. A temetésén „egész Belgrád” ott volt. Róla mondták azt, hogy a „legtehetségesebb színész és a legártatlanabb ember volt az egész városban”.

Ne mondjátok, hogy érzelgős vagyok, hogy csak a nők szoktak ilyen melodramát csinálni... ne mondjátok, hogy panaszkodom az életre, hiszen szeretek élni...

Kinyitom a szemem. Körülöttem minden fehér, napsütötte és puha. Csak a derekamban fáj valami. A nővér megméri a vérnyomásomat. „Kérem, még ne operáljanak meg, mert a jobb vesém körül fáj mindenem”, nyögöm. A nővér rám mosolyog és azt mondja: „Már túl van mindenem.” Lassan az ablak felé fordulok, ahol DAVID fekszik, a FIAM: még alszik. Néhány órája átültették belé a vesémet. Sokáig nézem békés arcát. Eszembe jut, mennyire boldog voltam a születésekor, és hogy a másik két gyerek születésekor is milyen boldog voltam. Igen, de ez most valami egészen más. Maruša, ne légy érzelgős, mondom magamban, ennyit igazán megtehetsz érte. Az orvosok az operáció előtt azt mondták: „Az anya számára ez nem kötelesség, hanem kegyelem.” Én ezt képtelen vagyok racionálisan nézni. Ez számomra se nem kötelesség, se nem kegyelem, hanem valami egészen természetes, magától értetődő dolog. Ez így van. Egyszerűen így van. Megkérdem a nővért: „Hogy van?”, és pont ugyanúgy érzem magam, mint amikor a születésekor az orvosnak föltettem a világ legostobább kérdését: „és minden ujja megvan?” Várok. Egy kicsit újra elszundítok, és elfelejtem, hol is vagyok. „Mi van a mamámmal?”, hallom. David fölébredt.

Két nap múlva elvitték. A műtét nem sikerült. Ki kellett venniük az új vesét, és ezzel megkezdődött az agóniája... Egyik műtét követte a másikat, hogy egyáltalán életben maradjon.

Ülök a berlini kórház erkélyén. Egyik cigarettáról a másikra gyújtok, és halálosan fáradtnak érzem magam. A gyerek életben maradt. Elnézem odalent a virágba borult parkot, és hálás vagyok mindenkinek, aki gondolatban velünk volt ezekben a napokban. A betegágyam melletti éjjeliszekrényt elborítják a faxok, amiket otthonról hoztak megmutatni. Üdvözlitek Belgrádból, Rijekából, Ljubljánából, Szarajevóból Párizson keresztül... Koperből... Ezekben a napokban világossá vált számomra, hogy jelenleg Berlin az otthonom, és hogy a hazámat - amit egy évvel ezelőtt elvettek tőlem, s helyette adtak egy országot - újra visszaszereztem tőlük. A szeretetet, amit a volt - vagy hogy is hívják - Jugoszláviában élő barátaimtól kapok, senki se veheti el tőlem...

Hív a nővér. David fölébredt. Nagyon lassan, kétrét görnyedve odabotorkálok a szobájához. „Csak semmi sírás”, mondom magamnak az ajtaja előtt. „Meglátod, mama, minden rendbe jön” - még ő vigasztal engem. „Szeretnék elmenni a tengerre”. Aha, úgy döntött, hogy élni akar.

Ülök az ágya szélén, sorban fölolvassom neki az üdvözlőket, elmesélem, ki mindenki telefonált, és megpróbálom őt is és magamat is, mint már annyiszor, meggyőzni arról, hogy szép az élet. „Mama, hol vagy, hol jár az eszed?”, kérdi hirtelen. Hogy hol vagyok?

Hogy hol vagyok? Belgrádban, a barátaimnál, akik már évek óta hiába harcolnak a rezsime és annak kiszolgálói ellen. A barátaimnál, akik már hosszú ideje egyedül küzdenek a nagyszerbség és a háború ellen. A barátaimnál, akiket el akarnak szigetelni a külvilágtól, ahelyett, hogy melléjük állnának.

Hogy hol vagyok? Szarajevóban, ahol isten tudja, minek a nevében ölik rakásra az embereket, olyanoknál, akik minden órában elvesztenek valakijüket. Csodálom az erejüket, hiszen én magam a Daviddal történtek után már az árnyéka sem vagyok önmagamnak. Itt csak egyetlen élet volt veszélyben, és az is a lehető legjobb kórházi körülmények között.

Nézem a menekülő asszonyokkal és gyerekekkel teli teherautókat meg csónakokat, olvasom horvát barátnőm levelét, akit meghívtak Berlinbe, de külföldön nem mer nyíltan beszélni, nehogy veszélybe sodorja otthon maradt családját és barátait. Azokra a szülőkre gondolok, akik kivették fiaikat a szövetségi hadseregből, hogy most elküldhessék őket meghalni az etnikailag tiszta államért. Nézem ezeket a férfiakat, akik gránáttal a kezükben végre megtalálták önmagukat, nézem a világ politikusait, akik valamennyien a saját, egymástól merőben eltérő válaszukat hajtogatják, habár már régóta tudják, hogy a kicsit is pontatlan válasz még a válasz hiányánál is rosszabb.

Nézem a felvételeket, amelyekről még mindig nem hiszem el, hogy a valóságban is megtörténhettek, és azokra az emberekre gondolok, akik ezt már régen megjósolták, akikkel a kísérleti színházat meg az anti-pszichiátriát csináltuk, és akik most a pusztaság életükért harcolnak...

Nézem az otthonukból menekülő embereket, az égő folyókat, melyek sohasem jutnak el a tengerig. Elnézem a fiamat, és boldog vagyok, hogy él.

Emlékszem a tavalyi berlini tüntetésekre az Öböl-háború ellen. Minden este gyertyát gyújtottam a Wilhelm császár Emléktemplomban, a gyerekek fehér szalagot viseltek a karjukon, és az erkélyre fehér lepedőt akasztottunk. A békéért.

És most az én hazámban gyilkolják egymást az emberek. Ugyanazok, akik tavaly tüntetni mentek, most azt mondják, nem értik, mi történik. Én sem. De hát nem mindegy?... Valahol Európa közepén folyik az öldöklés és a gyújtogatás, és valószínűleg nem csak jugoszláv fegyverrel. Végére is teljesen mindegy, hisz még nem hallottam olyat, hogy bárminek a nevében jogos lenne gyilkolni. Még az etnikai tisztaság és a demokrácia nevében sem, sőt a föld túlnépesedése miatt sem...

Ne mondjátok, hogy érzelgős vagyok, hogy csak a nők szoktak ilyen melodramát csinálni...Hiszen néhány napig azzal kellett szembenéznem, milyen értékes is egyetlen emberi élet.

Maruša

Párizs, 1992. VI. 3.

Radától Biljanának, Radmilának és Marušának

Kedveseim, minden olyan szédületes iramban zuhan lefelé, a mélybe. Ma reggel Cécile behozta Radmila három faxát, amiket 1992. V. 22-én küldött Đurđevacból. Azelőtt meg a telefon csörgésére ébredtem, Radmila Gikić hívott Újvidékről. Elmondta, milyen nagy náluk a szegénység, rengeteg a lakásfeltörés, kilopták a benzint az öreg kis polski fiatjából, a gyereket nem meri elküldeni falura, és nincs is módja rá. Beszél a menekültekről is, azt mondja, Zágrábot már nem lehet elérni telefonon, és egyébként sincs már ott senkije, akit fölhívhatna. Azt kérdelem tőle, mit tudsz Szarajevóról, vannak-e új híreid, lehet-e tudni, ki halt meg, ki van még életben, én napokig nem tudom megkapni telefonon, aggódok Nermáért¹ és a családjáért, Drina² tegnapelőtt azt mondta, találat érte a környéküket...

Fölhívom Ivant, azt mondja, Bogdan⁴ Szarajevóból azt a hírt kapta Dževad feleségének, Draganának⁵ a szüleitől, hogy megölték őket a csetnikek, mivel szerb létükre muzulmánokat rejtegettek a pincében. Nem tudni, vajon mindkettőjüket-e vagy csak az anyját. „Büntetésből” bezárták őket a saját pincéjükbe és rájuk gyújtották a házat...

Rossana⁶ szerint a nacionalizmus ellen semmit se lehet tenni *a posteriori*, nem gyógyítható, csak esetleg meg lehet akadályozni a terjedését, elébe menni és megghiúsítani; nekünk ezt látnunk kellett volna előre. Nyilvánvaló, hogy nem láttuk. Azt meséli, az olaszok visszaküldik a menekültjeinket, tankok állnak a határon, a határokat lezárják és bevezetik a vízumot. Én legutóbb májusban jártam Olaszországban, akkor még nem kértek vízumot. Igaz, hogy egyedül utaztam, nem menekültkonvojjal. Karol⁷ - aki, úgy látom, egyetért velem - a libanoni katolikus lobbyról, a párizsi katolikus Libanonról, meg az itteni horvát lobbyról beszélve azt állítja: *ugyanazokról az emberekről, ugyanazokról az újságírókról, ugyanarról a propagandáról van szó.* Megmutatom nekik a cikkemet, amit nemrég Finkielkraut⁸ és Kundera ellen írtam. Nem a személyük ellen, hanem a „keresztény” Európa ellen az egyiknél, és a nacionalizmusnak némileg kezére játszó, a különbségeket összemosó hajlam ellen a másiknál (a „kis népek” nacionalizmusa kontra nagy népeké, tehát jobb a horvát és a szlovén nacionalizmus mint a szerb!). Finkielkraut azt írta: „Francia identitás létezik, és ebben osztoznak velünk a korzikaiak is; jugoszláv identitás viszont nem létezik.” (*Le Monde*, 1991. VII. 9.) Hogy jön ő ahhoz, hogy azt mondja nekünk: nem létezőnk?! Mármint mi, jugoszlávok, akiknek különböző okból kifolyólag meghatározat-

¹ Nerma Fejić-Pejić, R.I. férjének a nagynénje

² Drina Fejić, R.I. sógornője

⁴ Bogdan Bogdanović

⁵ Dževad Karahasan és a felesége, Dragana Tomašević, mindketten írók. Jelenleg Grazban élnek.

⁶ Rossana Rossanda, Rómában élő ismert olasz filozófus és újságíró, közéleti személyiség

⁷ K. S. Karol, Rossana Rossanda férje, ismert lengyel származású francia újságíró, Kelet-Európa-szakértő

⁸ Alain Finkielkraut (1949), francia filozófus, író; magyarul megjelent műve: *A gondolkodás veresége* (Osiris Kiadó, 1996.)

lan a nemzetiségi hovatartozásunk. Ez előtt a háború előtt az összes házasság 12%-a vegyes házasság volt, tehát a házastársak a most egymással háborúzó népekből kerültek ki. Ez azt jelenti, hogy a vegyes házasságban élők és a nemzetiségileg elkötelezetlenek együtt többen vannak, mint a szlovének vagy az albánok. Az viszont igaz, hogy manapság pellengérré állítják azt, aki magát jugoszlávnak vallja. Jugoszlávia nevében szétrombolták az országunkat. A másik oldal pedig, amelynek szintén nem túl kifinomult a gondolkodásmódja, és ahol mindent egy kalap alá vesznek, a jugoszlávizmust csakis szerbnek és agresszívnek tudja elképzelni. A volt jugoszláv népek *mindenünket* kompromittálták, elvették tőlünk a nevünket és az identitásunkat. Az azonban, hogy nincs nevünk, és nem hallatjuk a hangunkat ugyanakkor nem jelenti azt, hogy nem is létezőnk. Ez volt a cikkem lényege. Karol azonban nem annyira kettejükre, K. & F.-re gondolt (habár szerintem egykutyá), inkább a keresztény libanoniakat, és ezáltal a háborút, és most Horvátországot is támogató maffiára; ugyanez a maffia az Egyház (!) segítségével önkénteseket toborzott a horvát Gárda részére, még Lengyelországban is. A minap Selim Nassibbal beszélgettem, egy libanoni újságíróval, aki már 20 éve itt él, és megtudtam tőle, mi vár ránk, ha a forogatókönyvünk ugyanaz lesz, mint náluk (egyre hasonlóbbnak tűnik); mesélt valamit a rendőrséggel és a külföldi, illetve különböző érdekekkel szemben álló maffiákról is.

Belgrád Berlinnek és Párizsnak
1992. június 3-4-5.

(Tavaly június harmadikán Prištinában voltunk! Ó, milyen igaza is volt annak a szőke fiúnak: már minden késő!)

MAGAMBA SZÍVOM A VÁROST: a házacskáit, apró épületeit, emberkéit, *a júniust*; a bombázás - éhség - polgárháború előtt. A 83-as autóbusból mohón magamba szívom a várost, behunyom a szemem, s magam előtt látom Szarajevót, kinyitom, s újra ott látom magam előtt. A nyolcvanhármasban - a város leghosszabb járatán - sokféle szociális réteg találkozik s elegyedik össze egymással; Belgrádnak ez az összekeveredettsége és tagolatlansága olykor elbűvölő, máskor fárasztó és unalmas. A város teli van kétértelmű energiával, ami szeszélyesen csapódik ide-oda, hullámai hol fölerősítik, hol kioltják egymást.

Milutinnál¹ és Natašánál² két éjszakán keresztül arról beszélgetünk, mire lehet szükség az óvóhelyen, és hogy a közelben mely falvakban nem „vonult fel” a hadsereg. Égünk az izgalomtól, bár bujkál bennünk a félsz, de szilárdan eltökéltük, hogy túléljük, s hogy ráadásul még élvezzük is az egészet! Tegnap este a dugig telt *Manježben* egyetlen asztalnál ültünk mindannyian: rajta egy kistányér sült krumpli. Volt, aki iszogatót, de csak keveset, mértékkel, többen elosztottunk egy-egy sört. Az NTV-n valami orosz filmet adtak: bunkerek, mocsarak, óvóhelyek, gázmaszkok, s a „világ kezdetéről és végéről” szóló filozófia. Hah! Hol a kirobbanó, negédes eufória, hol meg a tompa, fanyar, bénító levertség lett úrrá rajtunk, melyek közt az idegesség vékony szálai feszültek. (Ez nem csak a mi kis csoportunkra jellemző, hanem a többi sok száz elszigetelt közösségre is). És pontosan ilyen a város (melyik város?!): a tömött autóbuszokban a fiatalabb férfiak és nők egyfolytában elnézést kérnek, és köszöngetik a nekik jutó fél centimétert, meg azt, hogy fél lábon állhatnak. Az idősebbek szokás szerint „nyersebbek” (bocsánat a rasszizmusért).

A félelemtől gyöngédebbek lettek az emberek egymás iránt!!! Ennek a kétértelmű energiának a megnyilvánulása volt a mi *Fekete szalagunk* is. Ezerháromszáz méternyi fekete karton és szalag³, melyek szélét az emberek összeillesztették, és végül a „szalag” az *Albániától* egészen a *Slavijáig* ért. Százezer ember. A sor egyik részén a polgárok: asszonyok, férfiak, apróságok gyerekkocsikban, ku-

¹ Milutin Petrović, szerb költő, a belgrádi *Književna reč* (Irodalmi Szó) alapítója és főszerkesztője, a *Književne novine* (Irodalmi Újság) szerkesztője a lap betiltásáig

² Nataša Kandić, szociológus, az UJDI, a Belgrádi Háborúellenes Mozgalom és a Polgári Ellenállási Mozgalom tagja, a belgrádi Emberi Jogi Alapítvány igazgatója

³ a „fekete szalag” fekete kartondarabokból és szalagból állt

tyák, elfeledett barátok és ismerősök, akiket már évek óta nem láttam, és akik soha semmilyen tüntetésen nem vettek részt; aztán a Szerb Megújodási Mozgalom⁴ aktivistái, köztük néhány nő. Amikor a szalag a kormányépületek mellett haladt el, mintha a föld alól dübörgött volna: Slo-bo⁵ ta-ka-rodj!, és a fekete szalagfolyam feszesen a magasba lendült - akár egy sikoly. A London kávéháznál pedig egy színpadias jelenet: Jasminka⁶ megállás nélkül skandalja a felhívást: *Fekete szalaggal Belgrádon keresztül. Az Albániától a Slavijáig. Gyászunk jeléül a Bosznia-Hercegovinában meghalt ezrekért fekete szalagot viszünk a Slavijától az Albániáig, és hallgatunk. És hallgatunk.* Mintha Buddha hangja szólna. Tökéletes. Ezután már csak hallgatunk; a ritka közbekiabálókra rászólnak a körülöttük állók.

Egy asszony a mi „szakaszunkon”, ahol Jelenával álltunk (az „Albánia” és a Parlament között) tévedésből a sor közepére keveredett, egy öregember meg összecsavarta a kartont, mint valami pokrócot... A Parlamentnél és az Elnökség épületénél azt kiabálták: „Ezek most a választások!” Néhányan lökdösődtek, hogy vihessék a szalagot, és aztán gyerekek módjára engedelmeskedtek az utasításoknak, hogyan kell vinni. Még a pártvezérek, Drašković⁷ és Veselinov⁸ is civilizáltan viselkedtek. A nagyhangúakat lecsendesítettük, a sapkát viselőket megkértük, vegyék le a fejükről a sapkát. Nikola⁹ egy csetnik¹⁰ sapkás öreget udvariasan megkért, hogy vegye le: „Ez temetés”. Az öreg engedelmeskedett: „De maga világos ruhában van”. „Muzulmán vagyok”, válaszolt Nikola. „Igen. Vannak jó és rossz emberek.”- mondta erre az öreg. Egyesek nagyon türelmetlenek voltak: „Mire várunk?! Mért nem ülünk le tárgyalni, vagy mért nem kergetjük el őket most azonnal?!”

Tudjátok, ki viselkedett egyedül kulturálatlanul? A fotoriporterek. Kétszer okoztak tumultust és kavardást: hiába szidtuk, lökdöstük arrébb őket, kiabáltunk velük - falra hányt borsó. Olyanok voltak, mint valami félkatonai alakulat - primitívek és erőszakosak. A hazai foto- és tévériporterek egy kukkot se értettek az egészből, a külföldiek legalább tisztában voltak vele, hogy a szalagot és az embereket kell „lekapniuk”...a mieink meg a pártvezetőket fényképezték, és a végén az NTV - ami már régóta nem független, hanem royalista és Vuk-párti tévécsatorna - a riportjából kihagyta az összeillesztett *fekete szalagról* készült felvételt, és az ő tudósításukat vették át az „egész világon”. Még a Vuk-fiúk is tisztességesen viselkedtek. Még néhány furcsa kis öregember is összecsavarta a zászlóit, amikor megkértük rá őket. Csak az újságíró csócselék viselkedett bunkó módon.

Megpróbálom fölhívni Rastkót. Nem sikerül. A „másik oldalon” már bevezették volna a telefonblokádot?! Nataša azt mondja: *ugyan már!* Ne pánikolj. *Ugyan már!* Csak nem vezetnek be szankciókat, csak nem lesz telefonbloká, csak nem fognak minket bombázni? Na jó: lesznek szankciók (már vannak), lesz polgárháború, de bombázni nem fognak, az biztos!!! Csodálkozom, hogy még mindig milyen sokan hisznek az „európai és a világpolitika” racionalitásában, a „haladás”-ban, a „rend”-ben és a „józan ész”-ben. „Hisz ott okos emberek hozzák a döntéseket!” Tessék?! És Hiroshima? Időközben talán okosabb lett az ember? És különben is, itt egyáltalán nem az észről van szó...

Emlékezetembe gyűjtöm a város képeit: az egyikén gondterhelt, ijedt arcok, a másikon lármás kamaszok, a harmadikon rezignált, megtört emberek; kevesen vannak, akiknek lenne hová menniük, és kevesen képesek tartalékokat fölhalmozni. A negyedik képen ingerült, zavarodott utasok... Egyszóval a nyolcvanhármas: a benne utazó különféle emberek a káosz pontos képét tükrözik.

⁴ Vuk Drašković pártja

⁵ Slobodan Milošević

⁶ Jasminka Hasanbegović, belgrádi egyetemi tanársegéd, a Polgári Ellenállási Mozgalom és a Belgrádi Háborúellenes Mozgalom tagja

⁷ Vuk Drašković (1946), író, a Szerb Megújodási Mozgalom vezetője; jogot végzett, 1969-78: a TANJUG hírügynökség újságírója, 1978-80: a Jugoszláv Szakszervezetek Szövetsége sajtóreferense, 1980-85: újságszerkesztő; 5 regénye jelent meg

⁸ Dragan Veselinov, a Szerb Parasztpárt vezetője, a *Vreme* c. belgrádi független hetilap publicistája

⁹ Nikola Barović, ügyvéd, a Polgári Ellenállási Mozgalom és a Belgrádi Háborúellenes Mozgalom tagja; a volt Jugoszlávia számos koncepciós perében volt a vádlottak védőügyvédje

¹⁰ csetnikek: a II. világháború alatt a német megszállók, a horvát kollaboráns usztasák, és Tito kommunistái ellen harcoló szerb nacionalisták

A szegénység rátapad itt a bőrünkre a szankciók nélkül is, az ember belélegzi, ott liheg és nyomakszik a sarkunkban, mindenre rátelepszik...

Föl-alá loholok a városban: jelenetekre vadászom, begyömöszölöm őket a fejembe, Isten tudja, mit jegyzek meg belőlük, s melyik szín válik majd az emlékek alapszínévé!

Tegnap éjjel az utolsó telefonbeszélgetés Ljubljánával (Jeffsszel⁹): a vonal zúg, azt kérdem, fog-e valaki Szlovéniában a „függetlenek” közül tiltakozni, vagy legalább megjegyzést fűzni ahhoz a követeléshez¹⁰, hogy a szlovén kormány intézzon katonai intervenciót Jugoszlávia ellen? Azt még a hülye is tudja, hogy ez a háború kiszélesedését jelentené. A szemét kis új államocskái egymással versengenek, melyikük vezet be gyorsabban, és értelmezi minél szigorúbban a szankciókat. Végtere a telefonvonalak megszakítása is értelmezés kérdése. És hogy élvezik! A tökfek hatalmi mámora, akárcsak száz meg száz alárendeltjüké úgy terjed, akár a pestis. Az egyik oldalon a pestises hatalmasok, a másikon a gyöngék és finom lelkűek (a gyöngesség fölemeli a lelket!) Éljenek a gyöngék!

Biljanátok

Budapest, 1992. június 8.

Kedveseim,

a szállodában hagyom a holmimat, aztán jön Duda¹ és megmutatja nekem Pestet, ahol most járok először. Tapasztalt szemem egy pillanat alatt átlátja, milyen is valójában ez az első ránézésre vonzó, nem túl nyüzsgő, ugyanakkor szcenikailag nagyvárosi szerepkörben tetszelgő város. Vadonatúj kávéházak, a töke elsődleges fölhalmozása, egy hamisan fényűző sétálóutca-labirintus, minden egyéb azonban az egykori porlepte gyarmat maradéka, melynek melankóliájából mára már alig érződik valami. A még nem teljesen lepusztult, mégis ósdi szocialista boltok a mosóporok sorsfalával, a hiábavaló szecesszió, amely már elvesztette kapcsolatát a múlttal, és amire már senkinek sincs szüksége, és a városközpontban bolyongó turisták hordái, akik meg vannak róla győződve, hogy itt most éppen azt látják, amint egy a szocializmus karmaiból megmenekült ország a kapitalizmus karjaiba veti magát. Számomra itt mintha minden ismerős lenne régi életeimből, közeli, és valahogy szívmengető: az építészet (különösen azok az épületek, amelyek nem annyira fényűző, császári, mégis *d'époque* - barokk vagy szecessziós stílusúak), sőt a szocialista lakótelepek kockaházai is, meg az elhagyatott, lepusztult kapualjak, a mocskos járdák. Közös ősrünk az Osztrák-Magyar Monarchia, és - kinek-kinek a maga módján - a szocializmus. Az egyik közeli házfalon „Milošević is a pig” felirat. Délután Antonin² meghívására koktéllra megyek a csehszlovák nagykövetségre (ami ki tudja, meddig létezik még). (Tudja, amióta 1968-ban elmentem, azóta egyszer sem léptem át a hazám nagykövetségének a küszöbét, válaszolva kijelentésekre, hogy én nem szeretnék semminemű kapcsolatba kerülni országom külképviseleteivel, legalábbis addig, amíg valami adminisztratív okból rá nem kényszerülök.) A koktél „irodalmi jellegű”, úgyhogy betekintést nyerek a pesti irodalmi elit életébe, holnap ugyanis a *Lettre Internationale* rendezésében egy Kunderáról szóló szimpózium kezdődik (amire nem megyek el). Itt, ebben az idegen miliőben most egy rakáson látom azokat, akikkel eddig személyesen ugyan nem találkoztam, ám akiknek lelkületét tapasztalatból annál jobban ismerem: az igazi írókat, akik soha sem hagyták magukat befolyásolni, aztán a szokásos koktélljáró tollnokokat, meg a minden hájjal megkent konjunktúra-lovagokat, a költő-besúgókat, a volt és jelenlegi szerkesztőket, az irodalmi szekták tagjait, azokat, akik egymással szóba állnak, meg azokat, akik a másik láttán köszönés nélkül elfordítják a fejüket. Antonin, az öreg Švejk, kitűnően föltalálja magát köztük, miközben megpróbálja őket összebékíteni, mondván *Aqua passata*, nincs értelme harminc évvel ezelőtti sérelmeken rágódni. Azt azonban ő is tudja, hogy ki köz-

⁹ Nikolai D. Jeffs újságíró, tanársegéd a ljubljánai egyetem angol tanszékén, a Polgári Ellenállási Mozgalom tagja

¹⁰ a Jugoszlávia elleni katonai intervenciót szlovén nacionalista értelmiségiek egy csoportja szorgalmazta

¹ Đurđa Knežević, történész, a zágrábi Női Infotéka igazgatója

² Antonin J. Liehm, a párizsi *Lettre Internationale* alapító főszerkesztője

tük a gazember, ki becsületes, ki gyáva, ki független. Csatlakozik hozzám Eörsi István és a fülemben sugdossa, ki kicsoda a társaságban, miközben néhány csípős megjegyzéssel és politikai kommentárral fűszerezi ezt az irodalmi live-show-t. Nem lenne muszáj irodalmi idegenvezetést tartania nekem, ezért nagyvonalú gesztusát az irántam való szimpátiájának és bizalmának tekintem. Összetegeződünk, és ott a nyári kertben olyan meghitt hangulat támad köztünk, amely burokként vesz körül minket, és úgy érzem, mintha valami áttételes módon régi életeimet idézné föl bennem. Ilma Rakuša ismertetett össze bennünket egyszer Berlinben (1986?, 1988?), azt hiszem, akkoriban ért véget hosszú évekig tartó száműzetése. Később mindig szívesen olvastam, ha valami megjelent tőle otthon, Zágrábban. Bizalmát viszonzandó elmesélem, mi minden történt velünk tavaly, egy rövidített verziót, amit azoknak a barátainknak szoktunk elmondani, akik képen vannak, és nem kell nekik az összefüggéseket külön elmagyarázni. Ő aztán meghív magához Budára, a Belgrád rakparti ház negyedik emeletére, ahonnan a Dunára látni. Megiszunk egy üveg bort, amitől megoldódik a nyelvem. Elmeséljük egymásnak, miről írunk, összebarátkozunk, olyan közel érezzük magunkhoz a másikat, mintha testvérek lennénk, mintha mindig is ismertük volna egymást. Marušáról kérdez, elmondom, mit tudok róla és Davidról, meg a veseműtétjükről. Mivel ismeri Ilmát, mesélek neki első író- kvartettünkről. Megkérdi, fontos-e, hogy mindkét kvartett nőkből áll, mire azt felelem „nem”, de rögtön rájövök, hogy ez nem igaz, éppen az benne a legfontosabb. A nők többet szenvednek, mondja ő, a nők többet képesek elviselni, mondom én. Marušának olyan sokat szenvedett arca van, pedig a teste oly zsenge - legalábbis férfiszemmel én ilyennek látom. Aztán írókról beszélgetünk, a falán ott lóg Danilo fényképe. Úgy van itt, mint a barátom, mondja, nem, mint egy író. Dicséri Ilma *Homokóra* fordítását, és hogy milyen jól beszél magyarul, és hogy Danilo is milyen jól beszélt. Mesélek neki a párosban és a többesben való írásról, hogy ott a gondolatok cseréjének micsoda feszültsége van, és hogy ez nekem miért olyan fontos. Nem vagy valami szerény, mondja. Nem is. Nem is kell, hogy az légy, így jó, ahogy van. Hatalmas, poros lakásában, ami roppant szemeivel a Dunára néz, minden a könyvekről és az írásról szól. Mindegyik feleségem elhagyott³, mondja, és még hozzát teszi, holnap jön hozzám Végel László, itt fog aludni a kishálóban. Szemmel tartod a Dunát, mondom, igen, feleli, de ez a Dunát nem zavarja. Segít az írásban. Tudom, mondom, mert folyik. Igen, mondja. Hogy szerettük Jugoszláviát!, és sorolja, hol mindenhol járt, és ki mindenkit ismer, az Adrián és Szarajevóban, Prištinában és Pečen, és másutt, és mit jelentett az ország a számára, és hogy fáj neki ez a háború. Számomra most ez a legfontosabb a világon. Mennyit ültél, kérdelem tőle. Nyolc évre ítélték, ebből négyet ültem le, válaszolja keserűség nélkül, és egyébként sincs benne egy csöpp keserűség se. Egy melegszívű, gömbölyded emberke, aki nem akar elégtételt venni az őt ért méltánytalanságok miatt, csak árad belőle az élet, mint a víz az ablak alatt hömpölygő Dunában. Megajándékoz néhány könyvvel, én nem tudok neki semmit se adni viszonzásképpen. Én csak a megírt és megíratlan könyveimről tudok neki mesélni, meg a barátaimról, akiket beléjük írtam, vagy akiket kihagytam belőlük. Ilyen véletlen találkozásokból áll az egész élet, mondom, amik vagy megismétlődnek, vagy egyszeriek maradnak örökre. A feleségeim ebben a legnagyobb szobában aludtak, mondja, és kitárja az ablakot a folyóra, amely sárga, mint a Gangesz. Amikor később lementem a villamosmegállóba, és fölnéztem az ablakára, az még akkor is nyitva volt. Az ablaka éppen a gellérthegyi, mesterien ronda fasiszta és/vagy kommunista „szüzlány” szobrára néz, aki a város és a folyón vonuló uszályok fölött örködik. Fönn a lakásában beszéltem neki arról a teremtésmítoszról, ami a nacionalizmust „igazolja”, s egyúttal párosítja az erőszakkal, és amelynek lényege, hogy a másikat azért kell megölni, hogy ily módon elpusztítsuk annak gyökereit, eredetét, kultúráját és városait. Nagyon keserű vagy, mondta. És pesszimista, tettem hozzá. De az emberek iránt nyitott vagyok. Igen, még mindig hajlok rá, hogy elsősorban jót feltételezzek róluk. Még most is, ahogy ezt írom, kábult vagyok István borától. A borával itatott, miközben itta a szavaimat. Mindig csodálkoztam azon, hogy régi életeink néha egy olyan emberben találkoznak össze, akit alig ismerünk.

³ Eörsi István szerint Rada Iveković valamit félreértett a beszélgetésben, mert ez az állítás nem igaz

A repülőtérről Karádi Éva hozott be a városba, akivel később az irodalmi koktélon is beszélgettünk. Ismeri Sonja Lichtet⁴, tizenötödikén jön Pestre, mondta. Add át neki üdvözetem, feleltem. Mindig nagyon örülök, ha látom, milyen kicsi a világ. Nem igaz?

Zágrábba másfél év távollét után térek vissza megint. Elszomorít, amit Duda az otthoni közhangulatról mesélt: hogy a korábban megátalkodott feministák mára átvedlettek vad nacionalistákká, hogy az ellenállás gyöngé, habár néhányan még tartják magukat. Mindennek tudatában vagyok, mégis fáj minden szó, mert tudom, hogy egyelőre nincs választási lehetőségünk, és csodálom a magyarokat, amiért gyönyörű, bár kissé dohos kávéházuknak - amely mára már elvesztette régi fényét és funkcióját - meghagyták mindkét nevét: New York és Hungária. István szörnyülködik, hogy a *Fasizmus áldozatainak terét* átkeresztelték. A csehek és a szlovákok tegnap szavaztak az államukról, külön-külön, mindenki a maga belátása szerint, de ezek itt a mai koktélon egész jól kijöttek egymással. Irigylem őket. Csodáltam, amikor a nemzeti-populisták úgynevezett győzelme után Pozsonyban egyetlen zászló sem lendült a magasba, és egyetlen sziréna sem kezdett el üvölni. A történeteik és az előjelek azonban már ugyanabba az irányba mutatnak, akárcsak nálunk. Švejk a mi emberünk, mondja nekem Antonin. Remélem, igaza van, és kívánok nekik több bölcsességet, mint amennyi a mi népeinknek volt. István arról beszélt, hogy a túlnyomórészt egynemzetiségű Magyarországon is burjánzik a sovinizmus, és ezt Duda is megerősíti: mindenféle azt hallani, hogy „bennünket”, magyarokat mennyire fenyeget a külső ellenség. Így szokott kezdődni. Másodszor már nem veszem be azt a maszlagot, hogy ennek nem lesznek következményei. A romániai, szlovákiai és vajdasági nemzetiségi ellentéteket magam is jól ismerem - semmi jó nem származhat belőlük. Rövid itt-tartózkodásom alatt mintha nagyító alatt látnám a romániai és szlovákiai problematikát.

Radátok

Belgrád, 1992. június

Néhány nappal a *Fekete szalaggal Belgrádon keresztül* akciónk után

Drágáim!

Ismerek néhány embert, aki elment szavazni¹. Kérdem a nagynénémet, miért ment el, azt mondja: „Hívtak a szomszédok. Kellemetlenül éreztem volna magam, ha nem megyek velük. De nem az SZSZP-re szavaztam.” Több kérdésem már nem volt, mert ha nem a szocialistákra szavazott, akkor Šešeljre - ami még rosszabb! A kolléganőm (aki egyébként makedón) azt mondja, ő is szavazott, mire néhányan döbbenet, hitetlenkedve nézünk rá. Ő visszanéz: miért? nem kellett volna?! És újra eszembe jut minden: szeptember, október, november - a mindennapos sírása, és a mi könnyeink... A férje tartalékosként Vukovárnál (vagy Vukováron) harcolt, egy egész hónapig nem tudott róla semmit. 40 nap múlva levelet kap tőle, amit fölolvastunk nekünk (közben mindenkinek folyik a könnye): a férje el van keseredve, értelmetlennek érzi az egészet, kaotikus állapotok uralkodnak, nem tudja, megússza-e élve, a csapatában rajta kívül már mindenki megsebesült, társai kétségbe vannak esve, megpróbálják meg-

⁴ szociológus, a szerbiai Soros Alapítvány kuratóriumi elnöke, a Polgári Ellenállási Mozgalom tagja

¹ R.L.: *A szövetségi választások ugyanaznap voltak, mint a mi Fekete szalag akciónk (1992. V. 31.). Egyesek szavazni mentek, mások a Fekete szalagra, a többiek pedig otthon aludtak.*

Ezt a választást is a Szerb Szocialista Párt (SzSZP) nyerte meg, mögöttük végeztek a radikálisok, akik elnyerik méltó jutalmukat az uralkodó pártnak nyújtott szíves segítségükért. Šešelj volt Milošević fő fegyverhordozója, aki rajta kívül mindenkivel szembeszállt; átkozódott, verekedett, a pisztolyával hadonászott, mindenkit árulónak és bérencnek gyalázott... és a garázdaságáért sohasem vonták felelősségre, sőt Milošević komoly és következetes politikusnak nevezte. Šešelj a szerb politika Legfőbb Gengsztere, igazi „barbár”, amilyennek a Nyugat (tegnapi szövetségeseinkkel egyetemben) bennünket lát.

Miloševićnek azonban most is sikerült csatasorba állítania a népét, az ő nyáját: „a szerbek a világ ellen” című jelszóval! És: a „szerbek” nyertek a szankciók, az ellenség és az árulók mesterkedése ellenére. Mindennek ellenére.

mérgezni vagy megcsonkítani magukat - csak már vége lenne... körülöttük mindenütt büzlő hullák, de azt mondja: még jó, hogy tél van, leesett a hó, egyébként rosszabb lenne. A végén csak üdvözli őt és a kislányukat, egy szóval se kérdi, hogy vagytok, vagy ne aggódjatok - ilyen körülmények között ezt ki se lehet mondani, le se lehet írni. És most, mindezek után, elmennek szavazni. Életben maradt - mindent elfelejtettek! Én mégse tudom magamban tartani, és azt mondom: „Mindazok után, ami történt?” Ő félig tréfásan: „De hisz én makedón vagyok, nekem muszáj.” És a férjednek is muszáj? - kérdem. „Az egész családjuk Šešelj-párti.” Nem álltam meg, hogy ne mondjam azt neki: „Tehát mivel nem esett el Vukovárnál, ezért Makedóniában akar elesni?” Az asszony hallgat. Talán ő maga is csak most kezdi érteni (vagy nem, ki tudja), eddig nem gondolkodott el rajta. Hogy hogyan gondolkodott, azt nem tudom. És azt sem, hogy a férje mit gondol. Többé már semmit se tudok. De hogy valamit elfelejtettek, az biztos. Elfelejtették a kétségbeesést, a tehetetlenséget, a fájdalmat! Elfelejtették a fájdalmat. Azt mondják, az ember a szülési fájdalmat felejt el a leghamarabb. Én pedig azt mondom: az ember minden fájdalmat elfelejt. Mert lehetetlen megtartani az emlékezetünkben. Úgy értem, nem vagy képes újra átélni, újra fölidézni magadban. Valami vagy fáj, vagy nem fáj! Hogy felejtette el (és elfelejtette-e) a férje mindazt a szörnyűséget, amin keresztülment? Vagy megint arról van szó, hogy ez amolyan „férfi dolog”?

Ha eszembe jutnak azok a borzalomtól eltorzult arcok Vukovár „felszabadításakor” (azt mondták, „bizánci stílusban” fogják újjáépíteni, szebb és „régibb” lesz, mint annak előtte): ahogy kiszaladnak a házakból, és „fejvesztve” rohangálnak ide-oda, nem tudják, merre menjenek, a katonák meg csak jönnek feléjük, ők meg menekülnének, vagy állnak „földbe gyökerezett lábbal”, remegve. A katonák rájuk üvöltöttek: „Nem bántunk titeket!” Még most is sírok, miközben ezeket írom, pedig már hány hónap eltelt azóta, és én ott se voltam. Minden reggel munkába menet megveszem az újságot, és már az autóbuzson elkezdem olvasni, és...sírhatnékom van, csak nyelem, nyelem a könnyeimet...nem akarom, hogy lássák...minden reggel úgy érzem, mintha meghalt volna egy közeli hozzátartozóm.

Így telnek a napjaim. Nem tudom, hogyan voltam képes befejezni a könyvem, talán a kétségbeesés hajtott. A címe „A melankólia története”, a benne lévő versek valójában mind, mind a halálról szólnak. De a dolgok jelenlegi állása szerint nem tudom, kiadják-e valaha is.

Radmilátok

1992. június 18., 19. és 20.
Belgrád Berlinnek és Párizsnak

Biljana Marušának és Radának

Egy nappal a Belgrádi Kör gyűlése után Novi Pazarban¹ (ahol az utóbbi hónapokban sokat szenvedtek a jugoszláv hadsereg részeg és kegyetlen tartalékosaitól) Šefko Alomerović² elvisz bennünket Sopoćaniba³; az autóbuzs, amit már messziről észrevettek, „odavonzza” a katonai dzsipeket. A Studio B egyik riporterének azt mondja az egyik tiszt: „Elviszünk téged is meg a kamerád is!”

„Ne vigyenek be fegyvert a templomba!” - szólok oda halkán az egyik sápadt és sovány tartalékosnak.

„Ez nem fegyver.” - mutat az övében lévő kés hüvelyére.

„Már hogyan lenne az?!”

„Muszáj...” Vonogatja a vállát... „Muzulmán falvakon megyünk keresztül.” Utána még bejött másik két férfi is a templomba.

„Taktikusan” elhelyezkedtek, bizonyára rá akartak ijeszteni a „vendégekre meg a novi pazariakra”, akik persze váratlan és nemkívánatos látogatók: mintegy húszan a kolostor kapuja előtt, néhányan a portában, hárman a templomban, és ketten a zárdafőnöknő ablaka alatti asztalnál.

¹ dél-szerbiai város a koszovói határnál

² magánvállalkozó, a háborúellenes mozgalom aktivistája, a szerbiai Európai Mozgalom tagja

³ dél-szerbiai helység a montenegrói határon

Az övükben késsel állingáló tartalékosoknak a sekrestyés türelmesen elmagyarázta, mire szolgál a gyertya: meg lehet gyújtani egy élő lelki üdvéért, vagy egy halottért. De nem ugyanott! Itt az élőkért, amott a halottakért. Csak egyet lehet gyújtani? Nem, lehet többet is.

A zárdafőnöknő kiadott nekem egy csésze kávé a rácsos ablakon keresztül. Leültem vele a két férfi mellé az asztalhoz, ahonnan azok gyorsan eltették a puskákat. Megkérdeztem, mióta vannak itt, és miért jöttek. Az idősebbik valami olyasmit válaszolt vontatottan, hogy ők őrzik a templomot; de hogy kitől, azt nem mondta. A fiatalabb csak szürcsölte a kávéját, cigarettázott, és a távoli hegyekre függesztette a szemét. Az idősebb megszólalt:

„Ez olyan, mint kilencszáz tizennégyben.”

„Mi köze magának kilencszáz tizennégyhez?”

„Mi azt a parancsot kaptuk, hogy legyünk itt, amíg Boszniában tart a háború.”

A fiatalabb csak bámult, fújta a füstöt, és határozatlanul bólogatott.

„Hová valósiak?”

„Gornji Milanovacba⁴.”

„Itt a környéken főleg tartalékosok vannak?”

„Igen. Főleg tartalékosok. Egész Szerbiából.”

„Mit akarnak itt? Csak nyugtalanítják a lakosságot. Amíg maguk meg nem jelentek, addig a Szandzsakban nyugalom volt.” - vetette oda élesen Nataša felénk közeledve. Odaült hozzánk és faggatni kezdte őket. A fiatalabb végig egy szót se szólt, úgy tűnt, elég lassú az észjárása. Az idősebb lehet, hogy kapott valamiféle kiképzést a „háborúról, békéről, szerbekről, muzulmánokról”...ilyesmiről. De akárhogy is igyekezett, nem tett ránk olyan benyomást, mint aki érti a dolgát, és meg van győződve az igazáról:

„Legszívesebben hazamennék...hagynám a puskát, és hazamennék az asszonyhoz meg a gyerekekhez...az a parancs, hogy őrizzük a templomot...”

„A novi pazariak jobban tudnák őrizni, eddig is ők őrizték. Ez az ő dolguk, nem a maguké.”

Őket erőszakkal szedték össze, mondja, törbe csalták, és belelőtték ebbe a „kilencszáz tizennégy”-be, a „történelem”-be, a „szerbek és muzulmánok közé”, ide a Novi Pazar fölötti hegyek közé...

Miközben elmegyünk, magamban azt kívánom nekik, hogy maradjanak életben, és senkit se öljenek meg azokkal a puskákkal, amiket olyan gyorsan és kissé szégyenkezve az asztal alá löktek:

„Isten velük, és minden jót!”

„Magának is. Viszontlátásra.”

Biljana

Berlin, 1992. június 20-21.

Drágáim!

Ma halálosan fáradtnak éreztem magam - az utóbbi időben szinte mindig halálosan fáradt vagyok -, és akkor fölhívott Lidija Rijekából. Egyfolytában azt ismételte, hogy jól megy a dolga, hogy mindannyian jól vannak, habár egyébként szörnyű állapotok uralkodnak, és féltő, hogy még szörnyűbb lesz. Én biztosítottam róla, hogy nektek is jól megy a dolgotok, és nekem is jól megy a sorom, és a végén megállapítottuk, hogy tulajdonképpen valamennyiőnknek pizok jól megy a dolgunk, hogy még soha ilyen jól nem ment, amitől mindketten jó kedvre derültünk, mivel magunk is elhittük, hogy milyen jó nekünk. Sokszor üdvözöl titeket...

Tegnap megtartottuk a mi híres tüntetésünket. Az egész Kurfursten Dammot lezárták, a rendőrök többen voltak, mint mi, mi pedig pontosan 250-en voltunk. Brávó! Még a kelet-berlini barátnőim is eljöttek, és azt mondták: már az is jobb, ha hárman tüntetnek a békéért, mint ha egy sem. És végig tartottunk. Még Sanja² is eljött. Nem néztünk se jobbra, se balra, se előre, se hátra, csak meneteltünk, mintha sok ezren lennénk. A német békeharcosok teljesen le voltak lombozódva, mi meg boldogok

⁴ Belgrádtól 150 km-re délre lévő kisváros

² Sanja Roić, olasz szakos zágrábi egyetemi tanár, az UJDI és a Polgári Ellenállási Mozgalom tagja

voltunk, hogy legalább 250-en vagyunk, és hogy a dolognak nincs semmiféle nacionalista felhangja. Érdekes volt megnézni, hogy a „nagy jugoszlávok” közül kik jöttek el a tüntetésre. Nagyon-nagyon kevesen. A kelet-berlini lányok azt mondták, majd ők fölrázzák Kelet-Berlint. Biztos vagyok benne, hogy ott többen lesznek...

Drágáim, mondjátok meg, ha nevelésnek találjátok ezt az én száraz berlini beszámolómat. Az utóbbi időben nem merem túl mély eszme-futtatásokra ragadtatni magam. Nyugtalanít ez az én *alert state*-em. Se nem alszom, se nem eszem, csak azon gondolkodom, mi lesz, ugyanakkor viszont levert vagyok. A tenger utáni vágyam szinte már a rögeszmémé vált, akármerre nézek, mindenütt csupa kék vizet látok. Lidija azt mondja, majd megérdeklődik, mi a helyzet ezzel a horvátországi vízzel, és majd jelenti nektek. Eddig még ő sem hallott róla. Peterle³ a világban rohángszik, és az új kormányt ostromozza, Drnovšek⁴ pedig fél tőle, mint a tüztől, ezért Rióban elment a misére. A kormány nagy cirkuszt csinál a menekültek miatt, a nép pedig állítólag napról napra egyre szolidárisabb velük, úgy mond: „Minek kellett nekünk ez az egész?”, és az a véleményük, hogy „minél több ember szökik meg Boszniából, annál előbb lesz vége”.

Tulajdonképpen lassanként újra megjön a kedvem, hogy Ljubljána-ba menjek. Persze legfeljebb másfél-két napra. Utoljára tavaly szeptemberben voltam, pont aznap, amikor a cikkem megjelent a *Die Zeit*-ben. Késő este érkezünk meg Annával és a barátnőjével, Lizával egy Trieszt melletti kis szlovén faluba. A szlovén írók ölelgettek bennünket, sajnálkoztak, amiért nem jöttem korábban, hogy milyen csodálatos volt, mi mindenről lemaradtam. Barbara⁵ szomorúan sorolta, ki mindenki nem jött el, de az igazából föl se merült benne, hogy vajon miért. Egy frankfurti újságíró kárörvendően vigyorgott rám, mivel olvasta a *Die Zeit*-et. Aztán egyik a másik után fordítottak nekem hátat, csak Grafenauer⁶ akart még egyre csókolgatni, mert túl részeg volt ahhoz, hogy megértse, miről is van szó. Šalamun⁷ azt sziszegte a foga között: „Neked nincs jogod ilyen erősnek lenned.” El kell ismernem, túl ostoba vagyok ahhoz, hogy ezt megértsem. Taufer⁸ csak annyit mondott: „Vesztett fejsze nyele. Volt egy egész oldalad a *Die Zeit*-ben, és te nem használtad ki.” Valószínűleg máig se érti, hogy-hogy egy egész oldalt kaptam a *Die Zeit*-ben. Úgy csináltak, mintha a szlovének kaptak volna egy egész oldalt az újságban, amit én eloroztam tőlük. Jančar⁹ azt magyarázta nekem, mennyire hiányzik neki Dalmácia, és csak azért szeretné, hogy Szlovénia önálló állam legyen, hogy öt év múlva majd azt mondhassa: „Ehhez az országhoz nincs semmi közöm”, Esterházy Péter pedig csak jámboran mosolygott. Később Frankfurtban azt mondta: „Olvastam, olvastam a cikkedet...” Persze a végén Ostival¹⁰ jól leittuk magunkat, pedig én évente legföljebb egy pohárral szoktam meginni. Másnap kora reggel Annával és Lizával továbbutazunk. Még mindenki aludt. A portásnő, aki még a korábbi évekből emlékezett rám, sírva mondta: „A szálloda egész nyáron zárva volt. Többé maguk se fognak jönni, ugye?” Ő jobban megértette a helyzetet, mint sokan mások.

Amikor Ljubljána felé autóztunk, Anna és Liza azt mondták: „Ezután beszélhet nekem a szlovéntanárnőm a szlovén írók nagyságáról. Csak isznak, zabálnak és hablatyolnak összevissza.”

Később találkoztam velük Frankfurtban, ahol majdnem megverték, és el akarták velem hitetni, hogy Velikić¹¹ az új Kiš. Ma valahogy teljesen másról írtam, mint amiről akartam. Holnap folytatom...

³ Lojze Peterle (1948), a szlovén Kereszténydemokrata Párt elnöke, 1990-1992: szlovén miniszterelnök, 1993-tól külügyminiszter, az Európai Kereszténydemokrata Unió alelnöke

⁴ Janez Drnovšek, közgazdász, a JSZSZK elnökségének egykori elnöke, a szlovén Liberális Demokrata Párt elnöke, 1992-től kormányfő

⁵ Barbara Schubert Povh, a szlovén Írószövetség titkára

⁶ Niko Grafenauer (1940) szlovén költő, esszéíró, irodalomtörténész, műfordító, a *Nova revija* c. irodalmi folyóirat főszerkesztője

⁷ Tomaž Šalamun (1941) szlovén költő

⁸ Veno Taufer (1933) szlovén költő, kritikus, műfordító, dramaturg

⁹ Drago Jančar (1948) szlovén próza- és drámaíró; számos műve magyarul is megjelent

¹⁰ Josip Osti (1945) szlovén költő és műfordító, a Polgári Ellenállási Mozgalom tagja

¹¹ Dragan Velikić

Graz, 1992. VI. 22.

Drágáim!

Holnap reggel még van egy előadásom és vizsgáztatok is, utána elmegyek a postára, összepakolok, vonatra szállok, és irány Zágráb. Habár félek hazamenni. Igaz, nem annyira, mint idén áprilisban. Akárcsak akkor, most is megpróbálom megcsináltatni a *domovnicámat*¹ és az útlevelemet, amit most *putovnicának* hívnak. A megújított horvát nyelvben az útlevelet kezdetben *putnicának*² hívták, de aztán valaki észrevette, hogy az már jelent valamit, ezért kitalálták a *putovnicát*, ami aztán megmaradt. Általánosságban elmondható, hogy a nyelvújított horvát nyelv kedveli az ormótlan és rosszhangzású szavakat. Minél fülhasogatóbb, annál horvátabb. A fő elv: csak minél jobban különbözzenek a szerb variánstól. Ugyanilyen viszonyban áll egymással a hindi és az urdu nyelv is Indiában. Amikor legutóbb Zágrábban voltam, egyik okmányt sem tudtam megszerezni, ezért a dolgot rábíztam egy ügyvédnőre. A városban azt beszélnek, hogy soron kívül 100-500 DEM-ért lehet hozzájuk jutni. Iratokra természetesen szükségem van.

Akkor, áprilisban, a *domovnica* beszerzése, amiért az emberek napokig sorban álltak (mivel Horvátországban most minden tranzakcióhoz szükség van a *domovnicára*: a bankban, az útlevel és a személyi igazolvány kiváltásához, az iskolába és egyetemre való beiratkozáshoz, a szavazólistára való feliratkozáshoz, a Földhivatalban való bejegyzéshez, a lakásvásárláshoz, stb.) úgy mond egyszerűsített, számítógépes eljárás keretében történt a városi tanácsnál (tehát elvben bármelyik tanácsnál). Telefonon érdeklődtem a rendőrségen: azt mondták, a tanácsba kell bemenni, és elég, ha *az ember Horvátországban született*, és tíz éve egy helyben lakik (én 1963 óta lakom Zágrábban). Ennyi akkor is elegendő, ha az ember nem szerepel a mérvadónak tekintett 1947-es népszámlálási listán, ami alapján akkoriban megadták a jugoszláv állampolgárságot - és ami most automatikusan horvát állampolgárságra változik. Úgyhogy elmentem a legközelebbi tanácsba, és csak egy órát kellett sorban állnom, ami rendben lévőknek tűnt, de aztán közölték velem, hogy el kell hoznom a születési bizonyítványomat (egy másik tanácstól), és a rendőrségtől egy lakbizonylatot. Abba a bizonyos másik tanácsba rosszkor mentem, aznap éppen nem volt félfogadás, ezért másnap vissza kellett mennem, a rendőrségen pedig órákig sorban álltam. Mindezek ellenére sem a zágrábi születési anyakönyvi kivonatomból, sem az, hogy 29 éve itt lakom nem volt elég ahhoz, hogy megkapjam a *domovnicámat*, mivel az 1947-es népszámlálási listán nem szerepelek, és ami még ennél is rosszabb: apám sincs rajta (az anyákat természetesen nem számolják). Ebben az évben egész családkunk (én két éves voltam) Bruxelles-ben tartózkodott, ahol apám az új Jugoszláviát képviselte a Németországgal folytatott háborús jóvátételi tárgyalásokon. Azt mondták, addig nem adják ki a *domovnicámat*, amíg nem hozok állampolgársági bizonyítványt a pályaudvar mellett, erre a célra fölállított ideiglenes rendőrségről. A Tomislav³ Ház sarkán lévő patikától fölfelé a Zrinyevác tér hosszában ötszáz méteres sor állt, ami óránként tíz métert haladt előre, miközben természetesen egyre hosszabb lett. Odamentem aznap, aztán másnap is, különböző időpontokban, de hiába. Az emberek azt mondták, általában 5-7 órát kell sorban állni. Harmadnap aztán „olvasnivaló”-val meg apám telefonasztrálnak használt vadászszékével felszerelve odamentem hajnali fél hatra. A sor akkorra már százméteres volt. Megpróbáltam olvasni és nem hallgatni az idő múlásával egyre idegesebbé váló emberek örjítő történeteit. Körülbelül kilenckor, a második csoporttal jutottam be az ajtón belülre, és odabent, a levegőtlen teremben még másfél órát várakoztam. A bejáratnál rendőrök álltak, és senkit se engedtek be soron kívül. A szomszédos „Starčević-ház”⁴ a Paraga-féle Jogpárt⁵ székhelye. Úgy

¹ egyfajta „állampolgársági bizonyítvány”, melyet a „domovina” (haza) szóból képeztek

² jelentései: 1. „útlevel”, régies; 2. „női utas”; 3. „a bőrről levakart szutyok, kozmó”

³ az első horvát király, 910-930 között uralkodott

⁴ Ante Starčević (1823-1896), horvát politikus, a Jogpárt megalapítója

tűnt, a pártház örei meg a rendőrök jól kijönnek egymással. Paraga örei tetőtől talpig feketébe voltak öltözve, „usztasá”-t jelentő „U”-t viseltek a sapkájukon, és kedélyesen tereferáltak az egyszerű közrendőrökkel, amíg mi mellettük megalázottan várakoztunk órákig a sorban. Tényleg kellemetlen, ha fasiszta jelképek szomszédságában vagy kénytelen ácsorogni hosszú ideig, és látni, hogyan kvaterkáznak a föléd rendelt hatalom képviselői a helyi fasisztákkal, akik félkatonai egységeikkel országszerte randalíroznak, és Nagy-Horvátországot akarnak egészen Belgrádig - természetesen Bosznia-Hercegovina rovására. A terembe bejutva az előttem állók beszélgetését hallgattam (az egyik sorban az úrlapokért kellett sorban állni, a másikban pedig azért, hogy kitöltve leadhassuk őket). A sorban állók közt voltak megszállt horvát és boszniai területekről menekültek, sokuknak mindenük megsemmisült, így persze a papírjaik is, ezért megpróbáltak új igazolványt szerezni. Mindenki attól rettegett, hogy visszazsuppolják, és szinte senkinek sem voltak meg azok az iratai, amit itt be kellett volna mutatnia (amit akkor még nem tudtunk). Az előttem álló fiatal cigánylány nagyon nyugtalan volt - neki és az övéinek korábban sem voltak soha rendben a papírjai. Az Eszék környéki menekülteknek azt mondták, hogy a *domovnicájukat* a saját tanácsuknál kell kérniük. Ők erre azt válaszolták, hogy náluk mindent lebombáztak, és nem jöttek volna Zágrábba, ha otthon maradhattak volna. Egy fiúnak nem akarták megadni az állampolgárságot, mert az apja boszniai, és muzulmán neve van, de hosszú vita után mégiscsak megkapta, mert az anyja viszont horvát (amiről elég volt írásos nyilatkozatot tennie). Velem kapcsolatban az 1947-es év volt a fő probléma. Az első ügyintézőnő, akivel beszéltem, és aki az úrlapokat adta, szívélyes volt, és barátilag korholva csak annyit mondott: „Ejnye, ejnye, tanárnő!”, amikor észrevette, hogy nem akaródzik aláírnom azt a nyilatkozatot, miszerint „a horvát néphez tartozónak vallom magam”, mivel nem tudom, hogy ez valójában mit is jelent, valamint azt sem, hogy mit írnak alá a nem horvát nemzetiségűek. A második ügyintéző, akihez utána kerültem, egy sótlan, kimért nő volt, aki szeretett volna belém kötni, ha tud, és (rosszindulatú) politikai kommentárjaival traktált - amittől megkímélhetett volna. Megkérdezték, ki volt az apám, mivel foglalkozott, és kijelentették, hogy az ő akkori köztisztviselői szolgálata nem nyújt elegendő garanciát arra nézve, hogy igazoltan voltunk távol a hazánktól, és az efféle esetek külön elbírálás alá esnek. Mivel 1947-ben nem voltam Horvátországban, csak akkor kaphattam volna *domovnicát* (illetve nyújthattam volna be állampolgársági kérelmet), ha aláírok egy nyilatkozatot, mely szerint „a horvát néphez tartozónak vallom magam”. Mivel különbséget akartam tenni az állampolgárság (aminek megvan a maga saját funkciója), és a nemzetiség között (aminek tekintetében fenn akartam tartani magamnak a jogot, hogy ne kelljen elköteleznem magam egyik nemzetiség mellett sem), azt mondtam nekik, hogy csak azt vagyok hajlandó aláírni, hogy „a horvát nép tagja vagyok” (de erre mi nem vagyunk felkészülve, válaszolták), vagy azt, hogy horvát állampolgár vagyok. Ez a második variáns lehetetlen, mondták, mert ön még csak most folyamodik az állampolgárságért. Két lehetősége van, mondta a második ügyintéző nő, miután visszajött a „főnök”-kel való hosszadalmas megbeszélésről: vagy külföldi állampolgárként folyamodik az új állampolgárságért (amihez nincsenek meg a szükséges papírjaim), vagy bebizonyítja, hogy az apja horvát volt. A rendőrségről dél körül jöttem ki dolgom végezetlenül. Hazafelé találok Milan-Miro Z.-vel⁶ és Srđan D.-vel⁷, akiknek elpanaszoltam, hogy jártam. Srđannak magának is épp elég baja volt, mert pont akkor maradt a kezében a kocsijának a váltója, mégpedig a város legforgalmasabb pontján, és magában már az új váltó árát fontolgatta. Hazamentem, hogy átnézzem a régi családi iratokat tartalmazó poros dobozt, bár nem sok reményt fűztem hozzá. Nagy csodálkozásomra megtaláltam apám 1903-as születési anyakönyvi kivonatát, amely azonban nem tüntette föl, hogy horvát nemzetiségű. Visszamentem vele a rendőrségre. Nem álltam be újra a sorba, amely azóta csak még hosszabb lett, és a sorban állók még elkeseredettebbek, hanem a kapuban álló örneket azt mondtam, hogy „be vagyok jelentve”, és röpké fél óra leforgása alatt benyomakodtam addig a pultig, ahol előzőleg voltam. Az ügyintéző nő elment

⁵ Szélsőséges jobboldali párt, amely az Ante Pavelić-féle Független Horvát Államot tartja példaképének. Elnöke Dobroslav Paraga, horvát parlamenti képviselő, akit a 80-as években többször elítéltek izgatás miatt.

⁶ Milan (Miro) Zinaić, kultúrtörténész, ma Szlovéniában él

⁷ Srđan Dvornik, filozófus, akkoriban könyvkiadói szerkesztő, majd ellenzéki újságíró, a Soros Alapítvány munkatársa

konzultálni a főnökével, ami után „állampolgársági kérelmem” alapjául elfogadta apám születési anyakönyvi kivonatát. Azt mondta, a *domovnicámat* egy hónap múlva vehetem át annál a tanácsnál, ahová be vagyok jelentve. De mivel egy hónap múlva nem leszek itt, az ügyet rábíztam az ügyvédnőre, és most, két hónap elteltével abban a reményben jövök a papírokért, hogy kész vannak (persze kiderül, hogy megint naiv voltam).

Ma (1992. VI. 22.) szörnyű hírek érkeztek Szarajevóból, és az osztrák *Zeit im Bild*-ben közölt képek még iszonyúbbak, mint egyébként. Megint gránátokkal, vagy mikkel, lőtték a város központját, a Tito marsál utat, ahol sokan éppen valami ennivalót akartak szerezni. Rengeteg volt a halott, és sok súlyosan sebesült a földön vonaglott kínjában. Ilyen felvételek láttán rettenetesen gondolok megint arra, vajon mi lehet az ismerőseinkkel? *Úgy tűnt* - és előnt a hideg verejték erre a gondolatra - *mintha* az árkádok alatt Dževadot⁸ láttam volna ott feküdni, aki mindkét lábszárán megsebesült. Nekem úgy tűnt, de remélem, tévedek. Ez legalább azt bizonyítaná, hogy él, ha nem hagyják ott elvérezni. Meg kell tudnom valami közelebbit a mieinkről, Nermáról⁹, ó, szentséges isten, hogy csináljam? Vajon mi van Ljubica Ostojićsal¹⁰, Enes Karićsal¹¹? Ó, Enes, miért nem maradtál kint Amerikában, miért nem vitted magaddal a családodat is, minek jöttél vissza ráadásul idő előtt? Mi van Nenad Fišerrel¹²? Tvrtkóval és Lidával¹³? Nermina Kurspahićsal¹⁴?

Megpróbálom fölhívni Belgrádot. Akárcsak néhány hónapja, most sem sikerül elérnem őket Ausztriából. Egy géphang azt mondja, hogy a kapcsolat megszakadt Szerbiával, Makedóniával és Bosznia-Hercegovinával. Crna Goráról mért nem mondanak semmit?

Egyre többet hallani a muzulmánok és a horvátok nézeteltéréseiről, sőt összetűzéseiről, különösen Nyugat-Hercegovinában. A Horvát Védelmi Tanács tulajdonképpen kettéosztotta Boszniát a kedvükért (a másik részét a szerbek akarják bekebelezni), az innenső részét a horvátok most Herceg-Boszniának hívják, és már Nagy-Horvátország részének tekintik. A horvát Herceg-Boszniában egy bizonyos szörnyű Mato Boban¹⁵ garázdálkodik. Néhány Zágrábban eltöltött nap után megállapítom, hogy ez a Mato Boban mindennapos vendég a horvát tévéhíradóban, miközben én képtelen vagyok megtudni, hogy élnek-e még a barátaim, és vajon Mosztárban vagy Szarajevóban vannak-e.

...Ausztriában egyre élénkebb és aktívabb egy jobboldali, többé-kevésbé félfasiszta bajtársi társaság, a *Mannerbunde*. Félkatonai szervezet, van saját egyenruhájuk, fegyverük és jelvényeik.

Rada

Belgrád, 1992. június

Drágáim,

nem tudom, írtam-e már nektek arról a két, Mašička Šagovinából¹ (Nova Gradiška mellett) menekült gyerekről, akikkel összebarátkoztam. Tavaly az első horvátországi menekültekkel érkeztek Belgrádba az egyik távoli rokonukhoz. A tizenegy éves kisfiú szolid, visszahúzódó, szinte komolynak lehetne mondani, holott valójában inkább gondoskodó, a húga pedig három évvel fiatalabb nála, cserfes és aranyos kislány. A fiú úgy viselkedik, mintha a kislány gyámja vagy apja lenne, olyan kis „fontoskodó” - nagyon meghatóak. Tavaly október elején segítettem a kislánynak beiratkozni az iskolába, a kisfiú akkorra már beiratkozott. A rokonuk, akinél laknak, egy idősebb asszony úgy gondolta, hogy a kis-

⁸ Đevad Karahasan, író (R.I. nem őt látta a sebesültek között)

⁹ Nerma Fejić-Pejčić, R.I. férjének, Goran Fejićnek a szarajevói nagynénje

¹⁰ boszniai író

¹¹ író, a szarajevói Iszlám Teológiai Egyetem tanára, egy ideig kultuszminiszter volt Alija Izetbegović kormányában; a délszláv háború alatt lefordította a Koránt

¹² filozófiát tanított a szarajevói egyetemen, később sikerült elmenekülnie Szarajevóból

¹³ Tvrtko Kulenović író, egyetemi tanár és a felesége, Lidija

¹⁴ művészettörténész és publicista

¹⁵ a Herceg-Boszniai Horvát Közösség elnöke

¹ szlavóniai falu Pécestől kb. 150 km-re délnyugatra

lánynak nem is kellene iskolába járnia, hiszen még kicsi, ráér. Utána gyakran meglátogattam őket. Megismertem az anyjukat is, aki csak nagy kínszenvedések árán, Bosznián keresztül tudott elvergődni Belgrádig (Boszniában akkor még nem tört ki a háború). Télen (ha az emlékezetem nem csal) váratlanul megérkezett az apjuk is, egy fiatalember, teljesen kétségbeesve, mivel neki is el kellett jönnie a házukból, mindent hátrahagyva. Görcsösen zokogva azt ismételte: Elárultak bennünket! Elárultak bennünket! Mármint a katonaság. A falubeliek elszántan védték a falujukat, de amikor végül mégis kénytelenek voltak segítségül hívni a katonákat, azok nem jöttek. Cserbenhagyták őket. A támadók fölgújtották a falut, nekik menekülniük kellett; szerinte a katonaság azért árulta el őket, mert Belgrád és Zágráb lepaktált egymással, és szándékosan hagyták őket a sorsukra.

Most annyit tudok róluk, hogy együtt vannak az egyik Kladovo² melletti menekülttáborban. Vajon hazamehetnek-e valaha? Nem tudom.

Egyszer, amikor még csak a gyerekek voltak Belgrádban, jelen voltam egy telefonbeszélgetésüknél, amikor értesítették őket, hogy az egyik ismerősük megsebesült. A kisfiú szoritotta a telefonkagylót, az arca vörös volt, a szeme könnyes (de uralkodott magán, nem engedte, hogy egy is kicsorduljon), és azt ismételte: én tudom, ki tette, én tudom! Zavartan néztem rá, hitetlenkedve, hogy ő ekkora haragra gerjedt, ennyire biztos benne, hogy ki a bűnös, ennyire „tudja”, és nincs kétsége afelől, hogy esetleg nem máshogyan történt-e. Csak néztem őt, pedig talán inkább magamhoz kellett volna ölelnem, hogy együtt sírjunk. Csak akkor sírtam el magam, amikor már kijöttem tőlük, sírtam, amiért ő ilyen kicsi léteire már „tudja”, hogy neki már olyasmit „kell tudnia”, amit még a nála öregebbek is alig képesek elviselni.

Mindezt azért írom meg nektek (talán már másodszor, nem emlékszem), mert itt is és mindenütt egyre több a hozzá hasonló ártatlan kis lény. Az újságban naponta lehet ilyen történeteket olvasni, amelyekről majd' megszakad az ember szíve, pedig egyetlen ilyen élmény elegendő lenne egy egész életre. A Szarajevóból menekülő zsidók konvojában egy kislány, aki elszakadt a szüleitől, így imádkozott: „Kérlek, Istenem, óvd meg a mamát, a papát, és a papagájt!” Egy másik kislány, aki Mosztárból jött Zimonyba azt írta a házi feladatában: „Szeretnék láthatatlan lenni. Akkor hazamehetnék, és láthatnám a barátnőimet, bár lehet, hogy ők is elmentek Mosztárból.” Tavaly pedig, amikor az emberek menekülni kezdtek Szlavóniából és Baranyából, egy kisfiú így írta le, hogyan keltek át a Száván: „A csónak kicsi volt, mi meg húszan benne. Egy könnycsepp híja volt csak, hogy föl nem borultunk.”

Tartsátok vissza a könnyeiteket, drágáim!

Öllelek benneteket, Radmila

Belgrád, 1992. VI. 26.

Drága Maruša, drága Rada!

Roszul érzem magam. Az utóbbi napokban ideges és hiperaktív voltam; csupa egymással összeegyeztethetetlen dolgot csináltam egyszerre: meghosszabbítottam az útlevelemet (hátha elutazom), azon tanakodtam, elutazzam-e Makedóniába (oda hívnak egyedül), vagy falura, ugyanakkor különböző hivatalokba rohagáltam, hogy megkapjam végre a műterem-lakást, amit papíron ugyan már kiutaltak nekem, időközben azonban jogtalanul beleköltözött egy család, aztán vártam a mestereket, hogy megjavítsák az elromlott csapot és WC-t... Úgy szorgoskodtam a lakásban, mintha a jövőben is itt szándékoznék élni a legnagyobb békében és nyugalomban.

Pedig békém és nyugalmam nincsen. Éjjelente hallgatózom: mindenféle zúgás-búgást meghallok, csak a bombák nem akarnak semmiképp zuhanni. Edzem az érzékszerveimet. Nem akarom, hogy bármi is váratlanul érjen. A legszükségesebbeket tartalmazó kis táskát már régen összekészítettem. Egyesek nevetnek rajtam, mások csodálkoznak. De én mindig el voltam készülve a legrosszabbra. A jó dolgok mindig is megleptek és zavarba hoztak. Különben is, azok úgy is olyan ritkák voltak.

Ma azonban elhagyott az erőm, összeroskadtam. Akármi történjék is, nem mozdulok. Nincs erőm. Minden mindegy. „Magányos vagyok, mint egy fűszál”, azt hiszem, így hangzik Sylvia Plath egyik

² szerb város a Vaskapunál, a román határon, Turnu Severinnel szemben

sora. Pontosan így érzem magam. Egyedül vagyok és senkire se vágyom. Hogy senkire se vágyom, az régen nyugtalanított, most viszont azt se tudom, mit is kívánhatnék?! Vagy kit?!

Néhány napra hatalmába kerített az optimizmus, sőt szinte ujjongtam az egyetemisták sztrájkja miatt. Ők még a Jugoszlávia elleni ENSZ-szankciók életbe lépésének napján (1992. V. 30.) szervezkedni kezdtek, élesen elítélték Miloševićet a kialakult helyzetért, és azt követelték, hogy alakuljon ideiglenes nemzeti megmentési kormány. Az egyetemisták sztrájkja (amit az Oktatási-Tudományos Tanács is támogat) június 15-én kezdődött, és még ma is tart. De a dolgok mai állása szerint nem tudom, meddig fognak kitartani. Milošević csak nagy nehezen fogadta őket, fennhéjázóan beszélt velük, egyetlen követelésükre vagy kérdésükre se válaszolt, csak monologizált, kioktatta őket, hogy „a ti véleményetek csak ugyanannyit számít nekem, mint akármelyik paraszt vagy munkás véleménye”, valami ilyesmi, aztán dühösen elküldte őket.

Úrrá lett rajtam a reménytelenség. Úgy látszik, semmit se tehetünk ellene. Mindenki a lemondását követeli, az Egyház Memorandumot adott ki (elhatárolják magukat az effajta hatalomtól, és azt üzenik Miloševićnek, hogy senkinek a széke nem fontosabb az egész nép sorsánál és szabadságánál...), a Szerb Megújódási Mozgalom akciókat szervez (habár néhányan közülük inkább látszanak kiábrándult szerelmeseknek, mint politikai ellenfeleknek), mindannyian szervezkedünk...de mögötte ott „a nép”, folyton a népre hivatkozik, úgymond őt a nép választotta...én meg azt mondom: az isten bassza meg azt a népet, aki őt megválasztotta! Akkora benne az elhivatottság érzése, hogy továbbra is „port tud hinteni” Lord Carrington és a világ szemébe. Ő nekik port hint a szemükbe, ők meg jól seggbe lönek minket!

Vasárnap nagy népgyűlés lesz, az ún. *Vitus napi gyűlés*¹, jó lenne, ha békésen zajlana le, mindenki abban reménykedik, hogy végre történik, végre megváltozik valami. Vajon ez a két dolog (a béke és a változás) összeegyeztethető-e nálunk?! Úgy szeretném, ha tennék valamit! Ha végre cselekednénk!

*Szeressetek bennünket, és szorítsatok nekünk,
Radmila*

1992. július 14.
A Bastille elesett!
Ugyan már!

Drága Radmila és Rada!

Megérkezés a szlovén állam felségterületére, brniki repülőtér, késő este: mindig utolsónak szálllok ki a repülőgépből, aminek a „farkában” szoktam ülni. Ah! -,„sebastijan” márkájú hátizsákomban egymás hegyén-hátán az átkozott „monicám”, a könyvek, a négyőnk levelezése, különböző papírok, meg a többi kézirat - nincs belőlük másolatom, és nincs másik írógépem se, ezért most hurcolhatom őket magammal végig a repülőtéri betonon. Félúton előttem terem valahonnan egy nagydarab fickó, a reptéri személyzet egyik tagja, szóltanul átveszi tőlem a hátizsákot, a vállára veti, beviszi az épületbe, és a sor végére állítja. „Köszönöm, nagyon köszönöm”, kiáltom a fúrge fickó után. A széles arcú szőke fiú elmosolyodik és eltűnik. Két sor kanyarog a két útlevel-ellenőrző pult előtt; jobbra valamilyen átlátszatlan üvegű kabin. Lábujjhegyre állok, hogy lássam, lent van-e valahol Rastko vagy Albert¹. A biztonsági mágnes kapuval szemben egy tömör ajtó, ott lehet bemenni Szlovéniába. Jó klausztrófóbiásan, „ravaszul” berendezett repülőtér, gondolom. A sorok alig-alig haladnak, mi, Szkopjéből jövő makedón-szlovén-szerb utasok ötvenen, ha vagyunk. Centiméterről-centiméterre rugdosom előre a hátizsákomat,

¹ Szent Vitus napja: Szent Vitus ókeresztény vértanú ünnepe a pravoszláv egyházban június 28-án; ugyanezen a napon volt a vesztes rigómezei (Koszovó) csata 1389-ben, ami az 500 éves török megszállás kezdetét jelentette, valamint ezen a napon érkezett Ferenc Ferdinánd Szarajevóba 1914-ben

¹ Albert Mrgole, szociológus és pszichológus, tanársegéd a ljubljanaei egyetemen, a Polgári Ellenállási Mozgalom alapító tagja, az első RTM (Repülő Tanterem Műhely - alternatív elméleti és művészeti kezdeményezés) résztvevője

s közben idegesen szívom egyik csempészett szkopjei „lucky strike”-omat a másik után. A harmadik útlevel-ellenőrző pult, illetve szűk folyosós kabinocska üres. Hangosan megszólalok: „A harmadikat mért nem nyitják ki?” A bal sorban álló egyik nő, aki a repülőben mögöttem ült, halkán és megértően csak annyit mond: „Valószínűleg nem vártak ennyi utast.” „Ennyi utast?!” Az ő sora gyorsan halad, ott azok mennek át, akiknek nem kell vízumdíjat fizetniük, tehát a horvát és szlovén állampolgárok. Az én jobboldali sorom megrekedt. Fölállok, leülök, cigarettázom, lépek kettőt jobbra, kettőt balra, ennyi az összes hely. Egyszer csak azt hallom: „De hisz én nem vagyok szerb! Én nem vagyok szerb!”, kiabál hisztérikusan egy nő, miközben a szőke határőr egy nyilvánvalóan „szerb” útlevelet tart a kezében. A nő valami papírokat szedeget elő, miközben a tulajdonát, a poreči házát emlegeti, mellette egy férfi áll, aki az újonnan érkezett határőröknek is elismétli, hogy „a hölgy nem szerb”, egy bajuszos, sapkás határőr, aki valószínűleg a másik kettő előljárója, kiabálva a „nem szerb nő” papírját bökdösi, ami őt „Szlovénia területére” hozta: „Ez egy szerb okirat! Ez egy szerb okirat!” Az én jobboldali soromban egy kis mozgolódás támad, az előttem álló férfiak lehajtják a fejüket. A szívem majd’ kiugrik a helyéből. Emelkedik a torkomban a düh és a keserűség, már csak egy kicsi hiányzik, és vagy hangosan zokogni kezdek, vagy még hangosabban üvölni. A „nem szerb” nőt egy idő után átengedték. Azt nem láttam, kellett-e vízumdíjat fizetnie, de azt még hallottam, hogy kétszer is azt mondta: apai részről horvát, anyai részről makedón vagyok. Ó Istenem, micsoda nyomorúság! Hol lehet Rastko és Albert? Vajon várnak? De hol? Ha visszaküldenek, gondolom, akkor hiába tettem meg ekkora utat ezzel a dög nehéz hátizsákkal! Ha a „nem szerb nő” miatt tőlem is megkérdezik, milyen nemzetiségű vagyok, akkor dacból is azt fogom mondani, hogy „szerb vagyok”, még ha pecsétet is ütnek miatta a homlokomra! Reszketek a dühtől ebben az egérlyuknyi helyiségben, Szlovénia „előszobájában”, ahová belépni szándékozom. Itt ácsorgok és várakozom már teljes két órája. Az előttem lévő utolsó utasok azt magyarázzák a mogorva feketének (mindkét határőr nagyon fiatal), hogy szolgálati célból jöttek, mert az ő szkopjei cégüknek leányvállalata van Szlovéniában, valami szőlészeti és borászati cég, itt van az igazgatójuk is. „Nincs a homlokára írva, hogy igazgató!”, kiabálja a fekete határőr. Látom, hogy ezek az emberek Makedóniából jöttek, hallom a beszédükön, ugyanolyan az útlevelük mint az enyém, vagy mint az „én nem vagyok szerb” nőé, Szlovénia elismerte Makedóniát, miért kell akkor zaklatni őket, miért faggatják őket, hogy mennyi pénzük van, és mennyit akarnak belőle elkölteni, és hogy hol fognak megszállni, stb... Aztán ők is továbbmennek, miután mindent türelmesen és szolgálatkészen elmagyaráztak a „haza földjét” a „déliek rohamától” védelmező ifjú őrszemnek. Minden tagom remeg: még egy perc, gondolom, és szétrobbanok! Elöttem néhány albán férfi, akiknek különrajkák az útlevelét. Az albánok nyugodtan leülnek.

Átnyújtom az útleveletem; záporoznak a kérdések:

„Miért jött Szlovéniába?”

„Magánügyben.”

„Milyen okból jött Szlovéniába?”

„Itt él a férjem.”

„Tudja ezt bizonyítani?”

„Nem.”

„Mennyi pénze van?”

„Száz márka.”

„Kérem a repülőjegyét!”

„Nincs vízuma!”

Kárörvendően vigyorog a No. 1; egyenruhában és fegyverrel nem nagy kunszt ilyen kis helyen No. 1-nak lenni.

„Hogy-hogy nincs?!”, remeg a hangom a dühtől.

No. 1 ezt észreveszi, és győzedelmesen azt mondja: „Nincs. Valakinek kezességet kell vállalnia Önért.” Elveszi az útleveletem és a jegyemet, és beviszi az átlátszatlan üvegű kabinba, miközben még visszaszól: „Különben is, ki vezette be elsőnek a vízumkényszert?” Aztán visszajön. Leül a helyére és belemélyed az újságjába. Megszólítom a „bal oldali”, szőke határőrt, akin láttam, hogy kényelmetlenül érzi magát: ez valami új előírás, nem elég megfizetni a vízumdíjat? Tíz napja lépett hatályba a rendelkezés, hogy a vízumon kívül a JSzK állampolgáraiért kezességet kell vállalnia egy szlovénnek, vála-

szol csöndesen, lesütött szemmel. A fekete határőrnek azt mondom, hogy várnak rám odakint, mire ő vállat von. Egy arra járó határőröt megkérek, menjen át az átlátszatlan ajtó mögötti váróterembe, és értesítse a rám várókat, hogy itt vagyok. A nevük Močnik vagy Mrgole, vagy mindkettő. Ő gyorsan visszajön, és azt mondja, nincs ilyen nevű odakint. Hangoosan szólította őket?, kérdem, mire azt feleli: nem, nem volt rá szükség, „nyilvánvaló, hogy senki se vár odakint”, és még hozzát teszi a hülyén kifestett képével: „De miért izgatja magát ennyire?” Az újságba temetkezett fekete határőrt felszólítom, hogy keressék meg a rám váró embereket, akik majd kezességet vállalnak értem. A No. 1 rám se néz. Elmegy mellettem a kifestett liba és megismétli: „Ne izgassa magát!” Múnyagmosoly és egyenruhás önbizalom. Az albánok nyugodtan ülnek, és csöndben beszélgetnek. Sétálgatok - illetve szinte szökdé-cselek - és cigarettázom, sétálgatok és cigarettázom. Uh, ha most elkezdek torkom szakadtából üvölteni! Fél óra múlva a No. 1 azt mondja: „Na nézzük meg, várja-e valaki!” Kezében az útlevelém és a repülőjegyem. Engedelmesen követem a tömör ajtó melletti másik ajtóhoz: „Ugye látja, hogy nincs odakint senki”, vigyorog. Aztán kinyit egy másik ajtót: mögötte ott áll rémülten Albert és még néhányan. No. 1 azt kérdi: „Ez a férje?” „Nem, a barátom.” Fénymásolják Albert személyi igazolványát és az útleveletem, aztán átmegyek az biztonsági mágnes kapun. Odakint végigordítom a repülőtér előcsarnokát, hogy erről az „ócska filmekből vett átkozott nácizmusról” mindent meg fogok írni; a szitkozódásomból jócskán kijut Albertnek is. A váróteremben lévőket (miután rájöttünk a trükkre, a várakozók eltüntetésére) Albert hátul körbevezeti, hogy az érkező utasokat ne várakoztathassák még 2-3 órát. Mellesleg a No. 1-nak Albert három órával azelőtt már megmondta, hogy név szerint kire vár.

Lee-nél egyik martinit iszom a másik után, egyik cigiről a másikra gyújtok, és „engedem kifelé a dühömet”.

Ezután három napig csak aludtam.

Később magam is a legkülönfélébb történeteket hallottam arról, hogyan zaklatják az utasokat a szlovén határon.

Biljanátok

Már éjszaka van, késő éjszaka, mint mindig!

1992. július második fele, valahol otthon...

Drága Radmila,

végre itt vagyok a tengeren. Kiszellőztetem a házat, megnézem a függőket, hogy érett-e már valamelyik (sajnos Jakob gyorsabb volt nálam), elsétálok a kis Szent Pelegrin kápolnához, és összesöpöröm a túleveleket, amit a szél összehordott. A gránátalma éppen virágzik, de a magnólia az idén nem lesz valami szép. David azt mondja, a pálma pont annyi idős, mint én. A gyerekek nem tudnak vigyázni a dolgaikra. Anna boldog, mert minden vizsgája sikerült. Így szól, miközben belelógatja a lábát a tengerbe: „Hisz' most majdnem olyan boldogok vagyunk, mint régen.”

Kedves Radmilám, bocsáss meg ezért a tengerparti giccsért, csak azt szerettem volna, ha ez a levél visz neked egy kis tengerillatot a belgrádi kánikulába. Biljanával csak futólag találkoztam Ljubljanában. Még mindig nem tért magához a repülőtéri sokk után, és mint szerbet a horvát határon egyáltalán át se engedik (június 9-én lépett életbe a törvény).

Indulunk Pulába egy barátunkhoz, aki elvisz bennünket vitorlázni. Végigmegyünk az Isztria-félszigeten, ami egy ideje már elég lehangoló látványt nyújt, mostanra meg végképp nyomasztó lett. Útlevelék, határok és horvát rendőrök, akik készségesen viselkednek velem, mivel a kocsimnak német a rendszáma, habár nincs jogosítványom. Az a rossz érzésem támad, hogy ezek az egyenruhások még akkor is udvariasan mosolyognának, ha közjük hajtanék, és elütném vagy ötüket...

Vitorlázunk. Jó szél fúj, süt a nap, itt vannak a gyerekek, itt a barátaim... mégis, Radmila, úgy érzem, már a tenger sem a régi. Szarajevó óta egyre csak hallgatok.

Nézem a tengert, ami már nem az az igazi tenger, keresgélem a szavakat, amik már nem jelentenek semmit, szemem előtt véres balkáni hordák képei peregnek - ahogy manapság a nyugati sajtó (és a szlovén is, mind gyakrabban) - bennünket jellemez, és ez az egész történet engem egyre inkább a sci-fi

regényekre és filmekre emlékeztet, amiket sose szerettem. Minél többet ordítanak a demokráciáról és a szabadságról, annál jobban elvesztjük realitásérzékünket, és annál inkább válunk emberekből pusztá számokká. A kis Jakob azt kiáltja a vízből: „Láttam egy halat!” Szegényke. Régen errefelé csak úgy nyüzsögtek a halak.

Radmila, néha azt hiszem, hogy megőrültem... Eszembe jutnak a tíz évvel ezelőtti verseim... Olyan sorok, mint...itt régen tenger volt, most meg nincs sehol...ez csak valami tévedés lehet...árnyak a Boszporusz felett, asszonyok feketében, hercegovinai dohány... akkoriban fogalmam se volt róla, mit írok, ma pedig átkozom magam, amiért ezt írtam...

Radmila, kedves, mikor látjuk egymást... az a belgrádi találkozás túl rövid volt. Már Ljubljana sem a régi... Olyan, mintha lego kockákból lenne összerakva... Ez az egész szlovén optimizmus, meg a valami csillogás (ne vegyék rossznéven, de nekem Kelet-Németország jut róla eszembe), és minden férfi öltönyben izzad a 35°C-os hőségben... ami legalább emberi dolog. Az árak körülbelül hasonlóak, mint Németországban... Kevés barátom maradt...

Radmila, legalább te tarts ki, mert én már nem bírok...

Maruša

Belgrád, 1992. július

Drága Marušám!

Korčula! Korčula! - kiáltja bennem minden. Úgy szeretnék most ott lenni. A tenger, a tenger, ha csak láthatnám, ha csak beleszagolhatnék a levegőjébe. Akárcsak te, én is az után az igazi tinta kék tenger után vágyódom. „Az ég és a tenger, akár a kék selyem, ráncatlan...” írta Crnjanski¹ éppen Korčuláról.

Eljutok-e valaha is újra? Vajon mi van a barátnőmmel? Ő zágrábi, a férje korčulai, három gyerekük van. Verseket ír és asztrológiával foglalkozik. Katica Čulakova, egy makedón költőné ismertetett össze bennünket. Összebarátkoztunk, sokat beszélgettünk a versekről és a csillagokról. Fogunk-e még beszélgetni valaha is ugyanúgy?

Drága Marušám, tele vagyok félelemmel. Itt már régóta minden beszéd úgy kezdődik, hogy *Kedves szerb testvéreim és nővéreim!* (vagy fordítva). Rosszul vagyok ettől. Gyűlölöm a többes számot. Én titeket szeretlek: téged, Katicát, Zdenkát, Biljanát, nem pedig szerb vagy horvát nőket... Egyébként „Az emberből azért lesz költő, hogy ne kelljen oroszoknak vagy franciának lennie...hogy minden lehessen”...írta a drága Marinánk².

Radmilád

P.S.

Egy szót se a valóságról, az eseményekről! Belefáradtam a valóságba. De hát a vágyaim is a valóság része, nem igaz?!

R..

Megjött Panić³, elment (jobban mondva elküldték) a király. Bús király - bús vég! Az ellenzék most Panićot „kapta föl”, vajon meddig fog ez tartani?!

¹ Miloš Crnjanski (1893-1977) szerb költő, prózaíró. Magyarul megjelent művei: *Čarnojević naplója* (1973), *Örökös vándorlás I-II.* (1941, 1967), *London regénye* (1975), *Egy csepp spanyol vér* (1979).

² Marina Cvetajeva

³ Milan Panić (1929), szerb származású amerikai üzletember (gyógyszergyáros), 1992. július-december: jugoszláv kormányfő

Ljubljana
1992. augusztus 17-18.

Drága Maruša és Rada!

Augusztus tizenkilencedikén az itteni France Prešeren művelődési ház egy „Négy nap Boszniaért” című rendezvényt szervez. Van itt egy Zenicából⁴ menekült fiú, aki néhány barátjának a festményeit is magával hozta. Zenica jelenleg a HOS⁵ és a HVO⁶ kezén van, azt mondja, ha nem ismert volna néhány embert csak úgy, „a városból”, akkor szerb létére sohase tudott volna Zenicáról megszökni. Šešelj is a zenicai börtönben volt. És létezik egy bizonyos *Zenica-blues* a Zabranjeno pušenje⁷ nevű zenekartól, ami az utóbbi évek legjobb YU-együttese volt. Most szétszóródtak a nagyvilágban. A nagyvilágban?! Hiszen Nele Karajlić Belgrádban van, Đura meg Ljubljanában. Ez lenne a nagyvilág? Nem tudom. Lazićka, galambom, nem tudnál eljönni egy kicsit te is a „nagyvilág”-ba, erre a „Négy nap Boszniaért”-ra?

Itt küldjük neked a *Határátlépési útmutatót*.

HATÁRÁTLÉPÉSI ÚTMUTATÓ

(minden esetre)

1. Miladin⁷, Badi és Borka⁸ az Open Society Fund-Slovenia, a Bölcsészettudományi Egyetem Szociológiai tanszéke, és a France Prešeren művelődési ház vendégeként jönnek. Az OSF és a France Prešeren meghívóleveleit most küldjük, a Szociológiai Tanszékét holnap.

2. Valaki elétek megy a határra. Abban az esetben, ha a határon nem találkozunk (akármi miatt), a következőképpen járjatok el:

- a. A határőröknek mutassátok be a meghívóleveleket;
- b. T. és K. a helyszínen kezességet vállal értetek⁹;
- c. Tíz napra (vagy hosszabb időre: a meghívóleveleket így fogalmazzuk) kérjétek a vízumot; a vízum 20 DM-ba kerül (legalábbis július 14-én még ennyi volt). A pénzt visszatérítjük nektek márkában Ljubljanában (akárcsak az útiköltségeket, természetesen).

3. Abban az esetben, ha valami váratlan baj vagy bonyodalom adódna, maradjatok a határon, és:

- a. Telefonáljatok nekünk: 061 22 31 32 (Rastko)
226 210 (Mario)
221 776 (Snežana, a szervező)
33 22 88 (France Prešeren művelődési ház)
120 193 (Open Society Fund)
150 001/ 388 mellék (Bölcsészkar, szociológia)
- b. Ha a határon nem engednék meg nektek a telefonálást, akkor T. és K. telefonáljon az első állomásról. (Az Maribor, azt hiszem. Mariborban nagy baj esetén segítséget hívhattok: XY és ZT 062 xxx xxx vagy MARŠ 062 221 442 vagy 20 179).

⁴ boszniai város Szarajevótól kb. 65 km-re északnyugatra

⁵ a horvát Jogpárt fegyveres alakulata

⁶ Horvát Védelmi Tanács

⁷ „Tilos a dohányzás”

⁷ Miladin Životić, belgrádi filozófianár, a nyolc tanár egyike, akiket a Bölcsészkarról eltávolítottak; a Belgrádi Kör alelnöke, a Polgári Ellenállási Mozgalom és a Belgrádi Hábortürelmes Mozgalom tagja

⁸ Borka Pavičević, dramaturg, a Belgrádi Hábortürelmes Mozgalom, a Polgári Ellenállási Mozgalom és a Belgrádi Kör tagja

⁹ T. és K. mint szlovén állampolgárok kezességet vállalnak értetek, mint személyes vendégeikért: ti a barátaitok, rokonaik, stb. vagytok, és mindezen meghívásokon kívül hozzájuk jöttök látogatóba.

Belgrád,
1992. augusztus

Drága Biki, drága Maruša, drága Rada (ha már visszajöttél)!

Itt még mindig trópusi hőség van, és már arra gondolok, hogy ez a „sors keze”, itt a világ vége, nincs menekvés; vagy a Nap éget össze, vagy a bomba csap agyon. Melyik lenne a jobb?

Ha most jön el a világ vége, akkor itt talál engem csupaszon. Mihelyst hazaérek, lehányok magamról mindent, mert csak így lehet kibírni a hőséget. Az ablakok persze tárva-nyitva, habár az utcára néznek, és a szemben lévő ház karnyújtásnyira van, ahol ez a „bagázs” az utcán ücsörög egész nap, hűsöl, fecseg, zenét hallgat - akárcsak a többi proli lakótelepen, odabent nem is tudnának mihez kezdeni azon kívül, hogy esznek és alszanak. Én meg itt ingyen sztriptízt rendezek! Ők persze nem zavartatják magukat, na de, szavamra, én sem! Csak az hiányzik, hogy a végén kalapozzák. Úgyis olyan nehezen lehet megélni, ezért a túlélés semmilyen „módja” nem elítélendő. De a zsebekben tátongó üresség még mindig nagyobb a boltokban lévénél. Azt mondják, nem sokára fordítva lesz. Szerintem egyedül az képzelhető el, hogy mindkettő kiürül. Az utóbbi hónapokban gyakran jutott eszembe: mihez kezdenék én (és a hozzám hasonló; az ismerőseim és a barátaim nagy része) ha „el kellene menekülnöm” - nekem egyszerűen egy árva vasam se lenne rá! Hisz látom, hogy azok, akik ide menekültek, tele vannak *p é n z z e !* Köztudott, hogy az esetek nagy részében azok menekültek el, akik tudtak, tehát akiknek volt miből! A szegények ott maradtak szenvedni és elpusztulni. Én persze a polgári lakosságról beszélek, nem a fegyveresekről; ők amúgy sem szenvednek hiányt semmiben: legfőképp gyűlöletben és az „igaz ügy”-ben való hitben nem. Az „igazság” különben is mindig a „mi oldalunkon” van. Mindig „nekünk” van igazunk, bármelyik oldalon is álljunk.

Egyébként a menekültekről akartam írni, akik már egy külön (természetszerűleg homogenizálódott) csoportot alkotnak. Kezdetben nagyon kétségbe vannak esve, de aztán hamar összeszedik magukat és készek rá, hogy bármi áron megtalálják és biztosítsák a „helyüket a nap alatt”. A fenyegetettség érzését gyorsan föl váltja a „nekem jogom van erre meg erre...!” állapota. Mivel saját helyzetükért nem érzik magukat felelősnek (és miért is éreznék), sőt, és mivel a bűnösök valahol másutt vannak (mint általában), az ellenük elkövetett „bűn”-ért bennünket okolnak. Bennünket hibáztatnak azért, hogy nem éltük át azt, amit ők átéltek, hogy nekünk bezzeg van „mindenünk”. Így történt, hogy kezdetben büntudatból és együttérzésből adtunk nekik ezt-azt abból a „sok minden”-ből, amink van. De az akkoriban érkezettek valahogy szerencsétlenebbek, elveszettebbek voltak... Mostanában már másmilyenek jönnek: a mindenre elszántak, olyanok, akik feltörik és elfoglalják a lakásokat, elveszik mások munkahelyét... Most nyáron, amikor az ember többet van a szabadban, valahogy lezserebb az élet, és minden olyan magától értetődő... ők gyakran (leggyakrabban) úgy viselkednek, mintha nyaralni jöttek volna: éjjel-nappal a presszóban ücsörögnek, strandolnak, luxusautót vezetnek... Ha megjön az ősz, nem tudom, vajon nekik vagy nekünk lesz-e rosszabb?! Lassan-lassan kialakul bennünk a fenyegetettség érzése, ők pedig egyre harciasabbak. Sokan a közelben laknak, pl. a szomszédban, Marijelánál és Milutinnál, és elfoglaltak egy egész emeletnyi üresen álló lakást, amelyekre az „öreik” vigyáznak. A gyerekeikkel Dača is szokott játszani az utcán, egyikőjükkel össze is barátkozott, hazahordja ebédre. M. elmesélte, mi történt, amikor Dača először hívta föl játék után hozzájuk ezt a fiút meg egy másik itteni srácot. M. megterített nekik, az „itteni” szomszéd fiú nem kért - „a szüleim megtiltották, hogy máshol egyek” -, de a másik kölyök asztalhoz ült és simán fölfalt mindent, pedig M. azt mondta: „Fogadok, hogy már ebédelt.” Ő már tudja, hogy egyetlen lehetőséget sem szabad „elszalasztania”, ha ehét - az életösztön mindennél erősebb. De ha eszembe jutnak azok a kedves mašička šagovinai gyerkőcök, akiket jól ismertem, akkor rögtön elérzékenyülök. Úgy tűnik, a szerencsétlenséget is közelebről kell ismerni ahhoz, hogy véleményt tudj róla mondani. És minden egyes történet maga a megtestesült szerencsétlenség.

...Ó, hogy megrendültem ma reggel: megpróbáltam leszedni a szekrényről egy plakátot (az új irodámat akartam „szebbé varázsolni” vele), és nem tudva, mit veszek le, levettem M.Berber se-

lyemre nyomott plakátját - Vuk Karadžić portréját, amely alatt egy Stevan Tontić¹ által kiválasztott, Vuk gyűjtötte népdal részlete van:

Sarajevo, što si neveselo,
Ali goriš, al te kuga mori,
Al te Jovan hajduk porobio?²

Micsoda rossz ómen! Vajon mi van Stevannal és a többiekkel?

Radmilátok

New York, 1992. VIII. 21.

Drágáim, drága Biljana, Maruša és Radmila!

Minden olyan, mint egy *nightmare*-ban³. Éjjel azt álmodtam, hogy Gorant Rómában megölte egy orvlövész, amitől halálra rémülten fölriadtam, és nem mertem neki elmesélni az álmomat, csak még szorosabban átöleltem. Egész reggel ez az álom járt a fejemben, és úgy döntöttem, hogy ez nem valamiféle „rossz előjel”, hanem csupán az attól való félelmemnek a megtestesülése, hogy el ne vesztsem, hogy nehogy történjen vele valami, mert számomra már csak Goran maradt meg a hazámból. Aztán később lassan-lassan, úgyszólván minden megmagyarázható ok nélkül aggódni kezdek Ivanért, várom, hogy fölhívjon, hogy gratulálhassak neki a születésnapja alkalmából, és ha nem hív, akkor én telefonáljak neki. Emlékszem, a születésnapján általában minden évben valami rossz dolog történt; eszembe jut az 1968-as Prága elleni szovjet invázió, aminek hírére hajnalban szinte kizuhantam az ágyamból. Az 1968-as nyugtalan tavaszt követően Zágrábban éppen a diplomavizsgámra készültem, a szüleim Rijekában voltak, félelmemben fölhívtam apámat, hogy megbeszéljem vele ezt az egész dolgot, és az elkövetkezendő éjszakákon a locsolókocsik zúgásáról azt hittem, hogy tankok, és verejtékben úszva ébredtem föl. Azon a nyáron a zágrábi városi tanács kivágatta a Drašković utcai hatalmas, árnyas, pótolhatatlan fákat, hogy kiszélesíthessék a villamosmegállót... Akkor nem tudom, hol volt éppen Ivan. Az elmúlt *unforgettable summer 1991*-et - ahogy a Belgrádban élő külföldiek nevezték keserűen, akik közül egy se utazhatott el nyaralni (akkor még nem tudtuk, hogy ez a mostani, 1992-es még rosszabb lesz) - Belgrádban töltöttem, aztán Ivan születésnapján pont a svájci Disentisben voltam, ahonnan fölhívtam; azokban a hetekben nagyon bizonytalan volt, mit hoz a jövő a számunkra. Akkor is nagyon féltettem Ivant. Örökké féltem őket, Gorant és Ivant.

Nem tudom, mi van Nenad Fišerrel Szarajevóban. Nenad, hallasz engem? Amikor utoljára sikerült vele beszélnem, akkor azt mondta, hogy ő és Nevenka a barátaikkal „meditálnak” a háború ellen, hogy az is segít, ha már semmi más lehetőség nincs. Nenad kedves, segít-e még rajtatok a meditáció?

„Etnikai tisztogatás” itt nálunk New Yorkban is van! A Tudor City-i lakástulajdonosok szövetségétől kaptunk egy körlevelet, melyben felszólítják a lakókat, hogy írjanak alá egy tiltakozó beadványt a hajléktalan-menhely megnyitása ellen (ami nem is a lakóparkon belül lenne, hanem a szomszédságában). Mert a szerencsétlen *homeless*ek errefelé valóban „rossz társaság”-nak számítanak. Az a fontos, hogy ne lássuk őket, akárcsak a koncentrációs táborokat. Csak minél messzebb legye-

¹ Szarajevói költő, 1993 januárjában sikerült kimenekülnie a városból

² Mért búslakodsz, Szarajevó,
Tűz ütött ki, pestis járvány pusztít,
Avagy Jován betyár ejtett foglyul?

³ rémálom

nek tőlünk. Csupa „kaukázusi⁴ fehér polgár”: egy rendes, szolid, fasisztoid környék! Ugyanazok az emberek, akik a kerületükben nem akarnak szegényeket látni, a kutyáikat pórázon sétáltatják, és „kézi szerszámmal”: kartondarabbal, papírral és kislapáttal gyűjtik utánuk a kutyaszart. Attól nem undorodnak, a hajléktalanoktól pedig igen, mert az otthagytott kutyapiszok darabjáért száz dollár a büntetés. A Harlemben persze nem jár büntetés se az emberi se a kutyaszarért. Oda még a kukások se mennek be. A mi bájos Tudor City Greens lakóparkunk bejáratánál pedig az a figyelmeztetés áll, hogy minden errefelé lófráló *homeless*-kinézetű, „gyanús egyént” ajánlatos bejelenteni a rendőrségnek (amely állítólag igen szolgálatkész), mert az ilyen alakok ártnak a környék jó hírének.

Szeretlek titeket, Rada

1992. augusztus 25.
Kórház. Hol? Valahol. Bárhol.
(Ljubljana)

Drága M., R.. és R..!

Elcserélem a vesémet új belekre, bőrre s egy jó gyomorra; rossz álmaimat egy jóra, fehér fogaimat sárgákra, bal karomat egy jobbra, talpamat egy tenyérre...

T.Š. a kórházba kerülésem előtti éjjel („Négy nap Boszniáért”) azt mondja: „Biljana, én részeg vagyok.” És remeg. Finoman remeg. Meg akartam tőle kérdezni, hogy mi baja. Csak nem a hasad fáj? Valami a hasadban bent? A veséd, a gyomrod, vagy a beleid?

A „közömbös” arcú, köpcös orvos azt mondta, rám se nézve: „A műtőasztalra! A műtőasztalra vagy meghal.”

Amíg a műtőasztalig, azaz a szikéig eljutottam (amivel fölvtágták a hasam lenről egész fölig - nagyon csúnyán) - addig csupa kín voltam, elmerültem a fájdalomban. Élni vagy meghalni - ez elég „közömbösen” hangzott. Én *önmagamat* akartam.

A kórház rendje és hierarchiája³ másodszor is megsemmisíti az embert; először a fájdalom, aztán a kórház.

A műtőasztalon, azaz a kés alatt egy csinoska nővér azon igyekezett, hogy az orromon keresztül bedugjon egy szondát - *a gyomromba*. (Ez még mindig az én gyomrom, még ha vizsgálják, trancsírozzák, belebámulnak és beletúrnak is.) Fölsikoltottam. Valami szakállas, kékszemű alak fönről, a plafon irányából, a mellől a borzalmas lámpa mellől azt hadarta fojtottan, de határozottan: „Nálunk ezt így muszáj.” (Nálunk?! Hol az a nálunk?!)

„Miért kiabál?” - mondom én lenről az asztról, nagyon alacsonyról.

„Tessék?!⁴” - szól vissza fönről, a lámpa mellől, nagyon magasról.

„Miért kiabál?”

A szakállas egészen közel hajolt az arcomhoz és dühösen rám sziszegte: szemtelen! Elmentében még odavetette: „Tanuljon meg szlovénül!” A szondás nővért megkérdeztem, hogy ez fog-e operálni, „nem”, mondta; akkor jó.

És most itt vagyok: gyógyítanak. Itt a gyógyítás úgy zajlik, hogy a főnök, tehát a köpcös orvos a beteg ágyánál kinyilatkoztat valamit, miközben körülötte a kíséret alacsonyabb rangú tagjai szemlélődnek, nevetgélnek és sugdolóznak, az egyszerűbb udvaroncok pedig nem kötik át a sebedet fél napig, és dühösek, ha az alkarod megdagad a kilyukadt vénától. Az amputált lábú asszonyt órákig hagyták kicsavarodva feküdni az ágytálon. Ha csöngetsz, akkor körülbelül fél óra múlva jelennek

⁴ utalás R.I. egyik előző levelére: „A fehérek errefelé, isten tudja miért, kaukázusiaknak nevezik magukat (a többi elismert faji csoport a spanyol amerikaiak, az afro-amerikaiak, stb.) Ez nevetséges számomra, ha arra gondolok, hogy az oroszok a kaukázusiakat meg négernek tartják...”

³ *a YU-kórházak (és persze nem csak azok) kisebbfajta paramilitáris intézmények + szocialista örökség + tradicionalizmus + szegénység + az orvostudomány hamis hatalma + új ország + stb.*

⁴ az orvos szlovénül válaszol B.J. szerb nyelvű kérdésére

meg. A kórház egyébként félig üres, a mi osztályunkon tizenvalahány „nem létező egyén”, azaz páciens van. A levágott lábú asszony kérte a tolószékét, mire az egyik orvos azt mondta, „rendben”, a nővérek pedig azt, hogy „nem”, és a dolog ennyiben maradt.

Különben is, ki mondta, hogy a levágott lábú, félvak asszony egyáltalán létezik? Vajon kényszeríti „őt” valaki is arra, hogy kora reggelenként akrobatikus ügyességgel átvesse magát az ágyból a tolószékbe (a kórházi-tábori ágy beágyazása külön történet), miközben tolószékét meg nem adnak neki?

A régi történet a hatalomról, amely kisebb-nagyobb részekre van felosztva. Persze annak a legrosszabb, akinek a kisebb rész jutott; ő szörnyen kínlódik: szeretné növelni a részesedését.

Az ajtóból néha megkérdezik: „Hogy van?” De kicsoda? Hisz itt nincsenek is emberek. Itt csak szondák és szonda-segédék vannak.

Az igazság az - az igazságot pedig az én kétszer nyiszált gyomrom is szereti, meg a kilyukadt vénám, és a testem többi bonyolult része is - hogy e szonda-uraságok és szonda-segédék között elvétve akad egy-két ember is. Itt például hárman vagyunk. A többi a személyzet.

Biljana

Párizs, 1992. szeptember

A HÁBORÚ IDEJE

Úgy érzem, amióta ez a háború elkezdődött, az idő újra ugyanolyan lassan telik, mint gyerekkoromban. A gyerekeknek más a viszonyuk az időhöz, idősebb koromban mindig sóvárogtam az után a lassúdad idő után, aminek nem sietős a dolga. Annak az időnek olyan illata volt, mint az én novi marofi¹ nagyanyám öreg szekrényének, amelyben hímzett monogramú, súlyos vászontörülközők sorakoztak, a tetején pedig almák és birsek ültek szép egyenes sorban.

Ez a mi első háborúnk.

Nem tudtam, hogy a háború is lelassítja az időt. Úgy tűnik, mintha nem néhány hónapja lennék Párizsban, hanem már évtizedek óta. Ennek a lelassult, háborús időnek nincs meg az varázsa, ami a gyerekkori, elveszett időnek volt. Vajon megállítottuk az öregedést, vagy az öregség már itt van, és most tart, ahogyan tartott a gyerekkor is, egyenes vonalúan, folyamatosan?

Ugyanakkor az elmúlt időszak teli volt eseményekkel, és minden, ami megtörtént, már oly megszűntnek tűnik.

A tavalyi szimpózium idején, amit jugoszláv és francia kollégáimmal rendeztünk a búvájos pireneusi városkában, Céretben, a háború Horvátországban megtorpanni látszott. Ez 1991. szeptember 15-22. között volt. Ez a szimpózium tette akkor lehetővé számomra, hogy még egy ideig Franciaországban maradjak. Fölhívtam a főnökömet, a zágrábi Bölcsészettudományi Egyetem filozófia tanszékének a vezetőjét, hogy maradhatok-e még, és ő azt mondta, igen. Zágrábban akkoriban már gyakran volt légiriadó, az emberek lent ültek a sebtiben óvóhelyé alakított pincékben. Korábban figyelemmel kísértem ezeknek az óvóhelyeknek a létesítését, és nem értettem vele egyet. Szerintem ez a háborúba való beleegyezést, a belső fasizmus megerősödését, az erőszakra való hajlandóságot jelentette. Egy évvel később erről az egyébként érdekes tanácskozásról - ahol a külföldi kollégákon kívül mintegy tíz (akkor még) jugoszláv: zágrábi, belgrádi, szarajevói, ljubljanai filozófus is résztvett - kiadtunk egy zömmel jó referátumokat tartalmazó gyűjteményt. Itt megjelentettük a francia kiadást, Zágrábban pedig, a *Filozófiai értesítő* c. folyóiratban a szövegek fordítását. Aztán nemrég (egy közvetítőn keresztül) azt üzenik nekem Zágrábból, hogy „nem áll módjukban” két belgrádi szerző referátumát közölni a gyűjteményben! Én természetesen fölháborodok, és éles hangú levelet írok nekik az efféle, a filozófia berkeiben véghezvitt etnikai tisztogatás ellen. Ezután ők kerülő úton a tudomásomra hozzák, hogy állítólag nem a szerkesztőség a hibás, ők csak a horvát Tudományügyi Minisztérium utasítása szerint járnak el, amely így interpretálja az ENSZ-nek az új Jugoszlávia, az-

¹ Varasd melletti horvát falu

az Szerbia és Montenegro elleni szankcióit! Én megszerzem és elolvasom az ENSZ-határozat szövegét, és látom, hogy valójában a szankciók tendenciózus és rasszista horvát *interpretációjáról* van szó, nem pedig magukról a szankciókról! Azok ugyanis nem egyes személyek ellen irányulnak, hanem csupán az állam hivatalos képviselői ellen. Egyébként is, az a két ember a franciák vendégeként egy *franciaországi* tanácskozáson volt, nem pedig Horvátországban! És különben is, a horvát szerkesztőség nyilvánvalóan gyáva állami talpnyalók és nacionalisták gyülekezete, ha ezt képes megtenni.

Rada

Párizs, 1992. október

Drágáim,

már látom a jövő század forгатókönyvét, ami egy kitűnő történelmi regény szüzséje is lehetne egyben: egy sor kisebb-nagyobb háború és konfliktus-góc - melyek közül ez a mostani balkáni háború lesz a legelső, legnagyobb és legfontosabb, s részben ürügyül is szolgál a többihez - a Balkántól egészen Turkesztánig, vagy keleten Ázsia túl feléig, körbe a világon, amíg csak a Kelet össze nem ér a Nyugattal. Európa önmagát mindig is Keleten lévő határainak átszabásával definiálta, melynek földrajzi határa éppenséggel a Sárga-tenger. A történetben a főszerepet minden esetre a volt szocialista országok, és a volt és jelenlegi iszlám országok játsszák. A nagy, vörös Vasorrú bábat sikerült elpusztítani - hát akkor mi lesz az új polarizáció fő tengelye? A konfliktusok új ideológiája aránylag hamar körvonalazódhatna, s azt már látni, hogy az iszlám szerepe mindebben nem volt se véletlen, se mellékes (Irán talán csak a kezdet volt, akárcsak az azt követő Öböl-háború), habár végleges talán nem lesz. A Nyugat és Japán, valamint Amerika és Európa polarizációja az érdekek ezen átrendeződése során (az új munkamegosztással és az érdekszférák újrafelosztásával) talán elsimulhat. Ivánnak lesz dolga bőven. Az iszlám tényező megjelenése nálunk (amit el lehetett volna kerülni, mert *nem* Izetbegović hozta be, kivéve, ha hitelt adunk 1983-as bírának és börtönőreinek!), amibe egyébként bennünket a Nyugat értetlensége kényszerített bele, garantálja a háborúnak a Közép- és Távol-Keletre való kiterjedését, ami mindaddig eltart, amíg Európa végre (mikor?), föl nem fogja, hogy ő meg Ázsia az úgynevezett Eurázsiai kontinens *elválaszthatatlan* egységét alkotják. Minél előbb megértjük ezt, annál jobb, különben lefolytathatunk még néhány szecessziós háborút - ha megéljük (bár jó esélyünk van rá, hogy még azelőtt teljesen megsemmisítjük magunkat).

A kommunizmus bukása és a hidegháború vége (ha az erőviszonyok szempontjából nézzük) csupán a kétpólusú modell egyik fele számára jelentett vereséget. A dualizmus azonban tovább él, és sajnos örületes erővel próbálja önmagát újjászervezni. Az „első világ” megmaradt. A „második világ” elpusztult, és a mindent magával sodró átrendeződés a „harmadik világ”-ot is elnyelte. Mi jön mindezek helyett? Ezt most még csak találgatni lehet. Valószínűleg az átalakult „harmadik világ” veszi át az egykori „második” világ, tehát a kommunizmusban újjászületett Vasorrú bába szerepét. A színskálán a zöldnek és a pirosnak amúgy is ugyanaz az intenzitása, illetve a hullámhossza, a színvakok nem tudják őket megkülönböztetni. Kelet-Európa tönkrement országai a maguk elmaradott gazdasága, politikai-ideológiai szerepük elvesztése, és a háború folytán - közös irányban haladván - a fénysebesség gyorsaságával válnak az (egykori) Harmadik világ speciális alakzatává. Ebben a (zöld) Iszlám is szerepet fog játszani, de rajta kívül egy másik zöld szín, a nyugati természetvédők zöldje is csatlakozik az új Vasorrú bábához. És csatlakoznak mások is: valamennyi nyugati szociális mozgalom, különösen a női mozgalmak, a békemozgalmak, az emberi jogi és kisebbségvédő mozgalmak, a bevándorlók jogait védő mozgalmak, a humanisták, és az egykori baloldalnak az a része, amelyik képes volt újjászervezni önmagát, s aminek érdemes volt megmaradnia - és ami most lehajtott fejjel a háttérbe vonult. Így fog apránként újjászerveződni a régi-új hidegháború, a helyi háborúk, és a (beláthatatlan következményű) *helyi háborúk sorozatának* új ideológiai frontja. Ez az új front is különbséget fog tenni „haladó” és „reakciós”- között, csak ez alkalommal mások lesznek az előjelek és a prioritások, sőt, talán az elnevezések is. A „harmadik világ” (amit valószínűleg máshogyan fogunk hívni, de ami vele lesz azonos) egy teljesen új korszakába lép majd, különösen az a fele, amely ma a halálán van (Afrika nagy része). Olyan új elméletek születnek meg, melyek naiv

elődjének talán a poszt-kolonializmus hatvanas évekbeli első korszakának „harmadik világ” iránti romantikus lelkesedését tekinthetjük. Az új felosztás legalapvetőbb jellegzetessége az, hogy a gyöngébb oldal gyöngesége egészen nyilvánvaló, ezért egyelőre nem világos, hogyan lesz képes egyáltalán ellenállni a másik oldalnak (ebben az értelemben az iszlám vagy más ideológiák szerepe még nincs tisztázva). Az említett háborúk egy része a mi területünkön folyik és fog folyni a jövőben is. Tehát a Kelet és a „zöldek” (persze más színek mellett) - minden tekintetben. Jelenleg Nyugat-Európa és az USA egymásnak dobálják a forró krumplit. Ha majd (talán nemsokára) a világ újrafelosztása lezárul, akkor valószínűleg (Japánnal közösen) megállapodnak a közös érdekekről és érdekszférákról. A felosztás azonban magában Európa szövetében is végbemegy. Nyugat-Európa szinte kettéhasad abban a parcellázásban, ami ezúttal talán nehezebben és véresebb körülmények között fog lezajlani, mint a legutóbbi osztozkodás alkalmából - s végül Nyugat-Európa ott fogja magát találni a barikád *mindkét* oldalán. Ez a „mindkét oldalisága” *nem* csak öröklött politikai rendszereiben és a csupán saját *nyugati* részét egyesíteni (Ki ellen? Ez csak most válik számára világossá.) akaró törekvésében nyilvánul meg - mégpedig az utolsó utáni pillanatban -, *nem* csak a kettészakadt, aztán összefércelt Németországban, *nem* csak az erős, extrém jobboldal és a demokratikus erők közti elmentmondásban, *hanem* gyarmati örökségében *is* (a nagyvárosokba Európán kívülről bevándoroltak, *ces malaimâs*), az iszlám bástyaiban, melyeket saját muzulmánjait eltávolítandó épített föl vagy fog fölépíteni (Boszniában vagy - ha kell - Franciaországban, és másutt is), valamint nacionalista centripetális erőiben, stb.

Radátok

Belgrád

Szép remények - téli álmok

1992. november

Drága Maruša, drága Rada!

Szeretnék medve lenni, hogy legalább ezt a telet átaludhassam. Milyen jó is lenne elaludni! Ennél már csak az lenne jobb, ha egy szebb valóságban ébredhetnék fel.

Elcsigázott a sok rossz hír és beteljesületlen vágy. Aludni szeretnék.

Úgy érzem, mintha régen minden szebb lett volna. Hogy akkor még volt öröm. Mostanra mintha minden elolvadt, elszivárgott volna. Vajon mindennek el kellett múlnia, és ezeknek a mostani szörnyűségeknek megtörténnie ahhoz, hogy rájőjj(ek)ünk, mennyivel jobb, szebb - és könnyebb volt minden? Vagy ahogy Aleksa Đilas¹⁰ mondja abban a szép, nosztalgikus írásában a száműzetésről és hazatérésről: „...Úgy tűnt, mintha a Paradicsomban lettem volna, de mintha a saját hibámból nem lettem volna ennek tudatában, ezért nem is találtam benne élvezetet. És épp ez a fölismerés most maga a pokol.” Kedveseim, úgy tűnik, immár minden Paradicsom elveszett Paradicsom.

Levelet írtam a barátnőmnek Korčulára, de csak egy szkopjei barátnőmön keresztül tudtam hozzá eljuttatni, ez volt az egyetlen lehetőség, de mi lesz, ha holnap nem küldhetek senkinek se levelet, se faxot, ha többé sehová sem írhatok, ha nem kaphatok hírt felőletek, ha... Ezért most írok, hogy előre is behozzam, amit majd el fogok mulasztani, hogy később kevésbé hiányozzatok. De vajon lehetséges ez?!

Szeretlek benneteket,

Radmila

¹⁰ tudományos munkatárs a cambridge-i egyetemen

dátum nélkül
Belgrád

Drágáink, drága mindnyájunk,

Levél (levelek) helyett itt küldjük nektek Stevan *KÉPEK* c. versét. A *KÉPEK* más versekkel együtt negyven napig utazott a *Književne novine*-ig. A Stevannak írt levelünkben említeni se mertük a *KÉPEK*-et, csomagban pedig tilos újságot küldeni. Többé már nincsenek szavak, csak *KÉPEK*.

R. és B.

Stevan Tontić: *KÉPEK*

I.

Kéklík a szerbek teste a patakban,
Megzöldült horvátok hevernek fölperzselt tisztáson.
Az iskola padlóján leölt muzulmánok
    beszáradt vére feketéllik.
Napfogyatkozás bíborszínű délben.
Cseresznyeszirmok fehér tündöklése
    vakító virágörvényben.
Sápaszt a szégyen s a fájdalom.

II.

A gödréből kifordult szemben a világmindenség csillagpora.
A levágott bal kéz ujján karikagyűrű - a szeretet utolsó intése.
A fehérruhás mullah átmetszett hangszálaiból
Allah nevének hangjai bugyognak.

III.

Kiszakadt szemek a porban.
Szétzúzott koponya szétzúzott macskakövön.
A karok s a lábak szerteszét hevernek, önmagukban,
idegenül, letépetten az egyedülálló lényről,
ki egykor az *ember* névvel illette önmagát.
A vörös vértetek elkülönülve a fehérvérsejtektől.
A halott agyának rendbe szedett gondolatai
szétperegve az acélszürke járdán,
a bőrfoszlányok ott libegnek rajta még a szélben.
A hát tömör tömbje súlyos jelenlételet áraszt.
A tüdőlebenyek színes rongyaiból
oxigén gömböcskék szállingóznak fölfelé,
vissza a teremtő Isten magasába.